

מתוך פרפר מן התולעת / דן מירון

שיחה תשיעית*

האפיזודה של מקוה-ישראל

במרס 1933 התייצב אלטרמן סוף-סוף בלשכתו של אליהו קראוזה, מנהל מקוה-ישראל, כמי שבא אל מקום העבודה שהוכן לו. הוא עשה זאת ברוח נמוכה, כפוי רצונו והחלטתו של אביו, והיה עתיד לשהות שם כחודשיים בלבד - עד לאחר חופשת הפסח. גם בשבועות הספורים של נוכחותו במקום עבד תכופות, על פי ההסכם בין קראוזה לאביו, חצאי ימים – בשכר חלקי, כמובן (שמונה עד עשרה גרושים, כמחצית השכר היומי של פועל חקלאי בחווה). בימים אחרים נעדר כליל. בין כך ובין כך, כמעט לא נשאר ללינת לילה במקום, אלא היה חוזר מדי ערב באוטובוס לדירת הוריו בתל אביב. הוא היה, ניתן לומר, פועל חקלאי 'דה לוקסי'. חבריו לעבודה משכו בכתפיהם ודיברו בלגלוג כלשהו על הבחור שמזונותיו וכל צרכיו מוכנים למענו בבית אבא, ולכן הוא יכול להרשות לעצמו להיעדר, לאחר, לשבת בבתי קפה, ולטפח 'מצבי רוח'. הם, לעומתו, צעירים שהניחו מאחוריהם בתי אב עניים בעיירות פולין, היו חייבים לעבוד כדי להביא לחם אל פיהם ולמצוא לעצמם קורת גג¹. היה ברור למדי לכל הנוגים בדבר שההתקשרות של המשורר הצעיר עם מקום עבודתו לא תאריך ימים. ואמנם, בתום חופשת הפסח לא חזר אלטרמן למקוה-ישראל, וספק אם לאחר מכן, בימי פרסומו ותהילתו, הציג את כף רגלו במקום שלא עשה בו גדולות. כפי שסופר באחד הפרקים הקודמים, אלטרמן החליט, כנראה באביב תרצ"ג, לנטוש לגמרי את מקצוע ההנדסה החקלאית, שהוא השקיע בו עמל לימודים כה רב, והוריו השקיעו בו כספים רבים שנחסכו במאמץ וטיפחו סביבו תקוות גדולות. אין ספק שזו הייתה מכה גדולה ליצחק אלטרמן, שראה את כל התוכניות שתכנן לרווחת חייו של בנו מושלכות אל האשפה שלנגד עיניו, מבלי שהבן יעשה מאמץ כלשהו לבחון ברצינות את האפשרות להוציאן אל הפועל. אין בידינו ידיעות על המתח שהשתרר בוודאי בבית אלטרמן באותם ימים. יכול להיות שמתח זה לא הגיע להתפרצויות גלויות, אף כי יצחק אלטרמן היה איש אימפולסיבי וחס מזג. אולם יותר מכול הוא היה איש מעשי, וקרוב לוודאי שהוא נוכח מיד לדעת שהבן לא יממש את 'תוכנית החיים', שהוא, האב, טיפח בשבילו, אלא ינהג כרצונו, ויש להתייחס לעניין כאל עובדה מוגמרת. אפשר שהתפעלותו מכישרונותיו הספרותיים של בנו – הוא הבין בשלב זה שנתן נועד לגדולות² - פיצתה על האכזבה, אף

¹ ראה הפרק הממואריסטי של פנחס לנדר-אלעד, 'צעדים ראשונים בתל אביב', עמ' 184-187.

² הניה זיסלא, ידידתו של נתן ולתקופה מסוימת גם אהובתו, שנכנסה ויצאה בבית הוריו בשנת 1933, העידה: "אביו היה בטוח כי נתן יהיה גדול בישראל והיה אומר זאת בפירוש" (דורמן, 211).

כי חששו מפני הדלות והעליבות שהעיסוק ה'פרופיסיונאלי' בספרות כרוך בהן בוודאי לא שכך. ייתכן שגם היטיב להתבונן בבנו ולראות את הדכדוך העמוק שהוא היה שרוי בו, ואשר בחלקו (לא בעיקרו) היה קשור באי הרצון שלו לעסוק בעבודה חקלאית, והוא נמנע מהפעלת לחץ עליו.

מבחינת הביוגרפיה של אלתרמן, האפיזודה של מקוה-ישראל היא בעלת משמעות רק בתור כניעה אחרונה, ארעית, בלב ולב, לרצונו של האב החזק והסמכותי, ובעקבותיה גם המרידה הסופית. מכאן ואילך פקעה סמכותו של האב על בנו. בתולדות יחסיו עם אביו הגיע אלתרמן כבן תלתי לנקודת החיתוך הקיצונית. הוא הפך מבחינת היחסים האלה לאדם בודד, נטול אב, פועל מתוך צרכיו הפנימיים בלבד - תופעה מוכרת אצל אנשים שבמידה מסוימת גידלו את עצמם בעצמם. נתן אמנם עדיין גר בבית המשפחה, אבל הוא כבר עמד ברשות עצמו. עד מהרה מצא גם מקורות פרנסה ארעיים שסיפקו את צרכיו הצנועים. לשבועות הספורים שהקדיש לעבודת האדמה לא הייתה שום חשיבות בחייו.

יכולים היינו אפוא לעבור מיד לסדר חייו ויצירתו של אלתרמן כפי שהם התהוו במחצית השנייה של שנת 1933 והתגבשו בשנת 1934 ותחילת 1935, שנות הרווקות שלו, שקדמו לנישואיו עם השחקנית רחל מרכוס בשנת 1935. אולם כדאי לנו להתעכב עיכוב נוסף אצל ימי מקוה-ישראל המעטים והלא מאושרים מן הטעם שנתרה בידיו עדות מעניינת על אלתרמן באותם הימים, שעל פיה אנו יכולים כמעט לראותו לנגד עינינו - עלם בן עשרים ושלוש, שחזר זה עתה מלימודים בצרפת ובינתיים גם פרסם צרור שירים, שאחדים מהם התקבלו באהדה. העדות נכתבה במאוחר, אחרי מותו של אלתרמן, בידי פנחס לנדר-אלעד, מי שהיה, כמו אלתרמן, משורר ואיש-עיתון, גם אם בשני התחומים זה למוניטין פחותים לאין ערוך מאלה של אלתרמן. כמשורר - היינו, מבחינה פואטית וכן מבחינת הקשרים הספרותיים ה'קבוצתיים' או המקום ב'חיים הספרותיים' - היה לנדר-אלעד רחוק מאוד מאלתרמן. האחרון היה מודרניסטן מוצהר וחבר קבוצת 'כתובים' השלונסקאית המורדת. הראשון היה משורר מסורתי-שמרני, שניסה לבטא את החוויה הארץ ישראלית בכלי השירה המסורתיים, ה'ביאליקאיים', וכתב שירים מודרכים על ידי פואטיקה מימטית. באורח טבעי הוא היה מקושר בקבוצת הצעירים שהיו מקובלים על ידי הממסד הוותיק - המשורר ש. שלום היה בולט שבהם. למרות זאת התהוותה בין לנדר לאלתרמן היכרות שעל סף ידידות. ראשיתה - בימי מקוה-ישראל והמשכה בעבודה המשותפת במערכת עיתון 'הארץ' בשנים 1935-1943.

פנחס לנדר, בן גליציה, חניך בתי הספר העבריים בחבל ארץ זה ולימים מורה צעיר בהם, איש 'החלוץ' (בשנים תר"ץ-תרצ"א הוא אף שימש עורך הדו-שבועון של הסתדרות 'החלוץ'), עלה לארץ ישראל בשנת 1931. בבואו כבר היה ידוע כמשורר עברי (הוא החל לפרסם שירים בהיותו בן שמונה עשרה). הוא הגיע לקבוצת כינרת, שם חלה בקדחת כה קשה שהרופאים יעצו לו לעזוב את המקום. בתל אביב הוא חי ללא פרוטה חיי מובטל, פקד את בתי הקפה של החוגים הבוהמיים (בראשם 'שלג לבנון' ברחוב אלנבי), ועבד בעבודות בנייה ארעיות. בתיווכו של אברהם ברוידס - כבר אז מזכיר אגודת הסופרים ועושה דברו של ביאליק - הוא הוצג לפני המשורר הגדול, שניסה לסייע לו במציאת עבודה. בשלהי

תרצ"ב הגיע למקוה-ישראל, שבה כבר נמצא חברו, המספר הצעיר מרדכי עובדיהו. השניים מצאו את מחייבתם כפועלים חקלאיים ולהם גילה שלמה הלליס במסיבת שמיני-עצרת תרצ"ג, שכבר תוארה, את דבר הצטרפותו של נתן אלתרמן אל קהלם. השניים הכירו את שירי אלתרמן שראו אור ב'כתובים' וב'גזית', וכמובן עמדו על הקשר בין מקומות הפרסום של השירים (בעיקר 'כתובים') לבין 'מקומו' של המשורר במפת הספרות הצעירה של אותם ימי מחלוקת בין בית 'מאזניים' (שאליו הם היו מקורבים) ובין בית 'כתובים'. למרות זאת, הם ציפו בסקרנות למשורר הצעיר, שהיה עתיד להצטרף אליהם.

'הליכת הגמל' של אלתרמן

כאמור, הציפייה התארכה, וכשהופיע אלתרמן הצעיר סוף סוף בימי האביב במגרש סידור העבודה, הוא 'נמסר' לרשותו של לנדר כטירון המצורף לוותיק. לנדר מתאר את הרושם הראשון שטבע בו אלתרמן: עלם צנום, גבוה למדי, בעל פנים מוארכים וגרומים, עצמות לחיים בולטות כלשהו, ובעיקר רגליים ארוכות במיוחד וצעידת 'גמל' - היינו, צעידה בפסיעות רחבות, מתנדנדות, אגב תנועות כתפיים מעלה ומטה. צעידה זו אפיינה את אלתרמן עד מותו, והיא הייתה אולי התו הבולט ביותר של נוכחותו ברחוב התל-אביבי. המשוררת יוכבד בת-מרים 'הנציחה' את צעדו בפתח שירה 'נתן אלתרמן', וקישרה אותו למקצב הרהוט של שירתו:

**גַם הַצֵּעַד עוֹלָז עַל־זוֹתוֹ מְעוֹף
שֶׁדָּבַק בְּאֵהָבָה לִיבְשָׁת.
לְטָפִיפֹת הַגָּמֵל תְּדַמְּהוּ. חָצוּב
כְּמַדָּה וּמְשַׁקֵּל לְקִשְׁב.³**

ולאחר שנים הוסיף והעיר יעקב אורלנד בעניין הלוכו של אלתרמן, שהיה

[...] כְּמוֹ קָפִיץ דְרוֹךְ -

נוֹגֵעַ אֲדָמָה, נוֹגֵעַ שָׁמַיִם.

הֵיָה זֶה מִין הַלּוֹךְ

בִּינַיִם.

בֵּין הַעֲצָמִים לְבֵין מְשַׁמְעוֹתָם

וּלְבֵין מְקוֹמָם בְּבָרוּר וּבְתֵהִיּוֹת,

מְסַתְבֵּר שָׁרֵק כֶּךָ קִיָּם אֲתָם

מְנַע, כְּדִי לְחַיּוֹת.⁴

³ יוכבד בת מרים, 'נתן אלתרמן', שירים, ספרית פועלים, מרחביה 1963, עמ' 290
⁴ יעקב אורלנד, 'הילוך ביניים', נתן היה אומר, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1985, עמ' 12.

כך בהילוכו המתנועע בין ברי לשמא, בין ודאות לתהייה, בין מעלה למטה, הופיע העלם לראשונה במגרש העבודה.

ביישנות ושתקנות

'הוא לא הצטיין במבט ראשון במשהו מיוחד', אומר לנדר, מלבד החיוך – חיוך של מבוכה, ככל הנראה - שלא סר משפתיו וכאילו גונן עליו ואף הוסיף לו 'לווית חן'. אליהו קראוזה, המנהל, קיבל את פניו ביובשנות, אבל חסך ממנו את ההערות העוקצניות שהיה מקדם בהן את פני מושכי-בעט, סופרים שהחליטו (בלית ברירה) להיעשות פועלים, ופטר אותו רק בכמה מן ה'אומ-הה' התכופים שלו. בלי מילים יתרות שלח אותו לעבודה בפרדס בחברתו של ה'ויתיק', לנדר. זו הייתה עבודה 'עדינה', שנעשתה בכפית פח. בפרדס הצעיר של החווה החקלאית נוגעו חלקות שלמות בנגיפים או בפטריות מסוכנות, שמקום חיותם היה בתחתית הגזע ועל גבי השורשים העליונים, מתחת לשכבת פני השטח של העפר. דרך הטיפול היחידה הייתה תיחוח זהיר של העפר וחשיפת תחתית הגזע והחלק העליון של השורשים לרוח ולשמש. כל פועל היה אמור לטפל בשישים עד שמונים עצמים בממוצע ליום. העבודה, אף כי לא הייתה מפרכת במיוחד, גם לא הייתה קלה. היא הייתה כרוכה בכריעה במשך שעות רבות אגב פישוק רגליים והטיית הגוף הצדה. כמו כן הציקה רטיבות האדמה, שהכתימה והטפיחה את מכנסי העבודה. בעבודה זו עסקו לנדר ואלתרמן בשבועות שהאחרון שהה ב'מקוה'.

אלתרמן היה ביישן ושתקן, וכידוע לנו גם כבד-פה. לנדר הבחין מיד לא רק בביישנות ובשתקנות אלא גם בקשיי הדיבור שלו. הוא היטיב להתבונן בפניו וראה איך 'לפני שפתח את פיו והשמיע, שולח מבין השפתיים, שהיו פעורות מעט באופן מתמיד, ראשיתה של מלה, היה עוצר, ורק לאחר מכן, כשואב העזה, פלט את דברו'. המילים, כשכבר הושמעו, היו 'קופצניות' בדומה ל'הילוכו הקופצני' - כלומר ניכר בהן המאמץ, ש'לחץ' והקפיץ אותן. אלתרמן מיעט מאוד בדיבור, וכשדיבר עסק בעיקר בדברים של מה בכך. בדרך כלל שררה במשך שעות העבודה המשותפת שתיקה ממושכת, והיה אפשר לשמוע את ציוץ הציפורים ואת הדי הקולות המרוחקים שהגיעו מדי פעם מאחת החלקות האחרות.

במשך זמן קצר התהוותה מעין קירבה שקטה בין השניים. המדבר העיקרי היה תמיד לנדר, שהיה בוגר מאלתרמן בחמש שנים. לנדר היה מנסה מדי פעם לדובב מעט את חברו לעבודה, והלה היה נענה בקמצנות. בקושי הוציא מפיו משהו על הוריו ומשפחתו. אלתרמן הזכיר את שנות לימודיו בננסי, אך לא הוסיף פרטים ונמנע לחלוטין מאזכור תוארו האקדמי כמהנדס חקלאי. התבוננות בכפות ידיו לימדה על חוסר ניסיון בעבודה פיזית. לנדר דיווח על ה'קלחת' הספרותית בארץ, שאלתרמן הכירה היטב, אמנם מרחוק ועל פי עדויות שבכתב. כששיבח לנדר את 'קונצרט לג'ינטה' ושירים אחרים של אלתרמן, השיב המשורר ב'המהום לא ברור ובהסטה גלוייה של השיחה לנושא אחר ('אי - - זה יום יפה!'). אלתרמן היה ממלא את שתיקותיו לפעמים בזמזום איזה לחן עצוב-סנטימנטלי שזמזם לעצמו.

הלוך רוח קודר

בהדרגה ניאות אלתרמן לפתח מעט את חרצובות שתיקתו. הוא העיר הערות מקוטעות, שהיו נעצרות או נעשות סתמיות ביותר כשהגיעה השיחה לעניינים ספרותיים. לנדר לא יכול להביא עצמו לפנות אליו בשמו הפרטי. הוא התרשם שאלתרמן היה שרוי דרך קבע במצב רוח רע, אשר הוא פירש אותו כ'מזג קודם של עלם משורר', היינו, כמין 'ולט-שמרץ', צער עולם משורר-נערי. כאמור, תכופות עבד אלתרמן רק עד שעות הצהרים ואף נעדר ימים שלמים. לנדר חסרה 'חברתו' בצל עצי הפרדס, הגם 'שהייתה אילמת ברובה'. הוא תהה על סיבות ההיעדרות והרהר במרירות בהבדל בין מצבו, כצעיר חסר משפחה וידידים בארץ, ובין מצבו הנוח של אלתרמן כצעיר הסמוך על שולחן הוריו. ההיעדרויות התכופות, הוא הבחין, לא נגרמו על ידי מחלות. לנדר התרשם מבריאותו של העלם הצנוע והגרמי. משום כך הוא תלה אותן במצבי הרוח הקודרים, ושאל את עצמו אם אלתרמן אינו מתייסר ב'ייסורי אהבה נכזבת'.

אלתרמן הגיע למידה של קירבה גם למרדכי עובדיהו, אף כי לא עבד במחיצתו. במשך הזמן היה עובדיהו מבאי בית האלתרמנים. חשיבותו של קשר זה בעיקר בכך שבאמצעות עובדיהו הכיר נתן את הניה זיסלא, צעירה 'ליטוואקית' נאה, מפולפלת, שולטת היטב בשפה העברית עוד מבית הוריה, שהייתה ידידתו של עובדיהו ולימים אשתו. אלתרמן התאהב בה לתקופה מסוימת, אף כי באותם ימים עצמם היה מאוהב גם בצעירה אחרת, עבריה שושני. שתי האהבות היו, כפי ששער לנדר, 'נכזבות', ואומללות, אם כי - כל אחת מהן, כפי שנראה, הייתה נכזבת ואומללה בדרכה שלה.

בחודש ניסן, בעוד אלתרמן ולנדר מסיימים את מלאכת ההצלה של העצים הצעירים ראו אור שני שירים של אלתרמן, 'גן גיהנום' ב'גזית', והפואמה 'הראש הטוב', שנדפסה בגיליון ערב פסח תרצ"ג במוסף הספרותי של 'הארץ', משום שבאותם ימים חל קרע בתוך בית 'כתובים'. קבוצת שלונסקי השאירה את כתב העת בידי שטיינמן וקבוצתו, והחלה להתארגן לקראת פרסום שבועון ספרותי משל עצמה, 'טורים'. היו שבועות של תחרות קשה על 'נפשם' של משתתפי 'כתובים' הקבועים, אבל אלתרמן היה שייך באורח בלתי מוטל בספק לקבוצה השלונסקאית - באותם ימים עדיין היה מדבר על שלונסקי ב'הערצה גדולה'⁵ - ויחד עם שאר חבריה התכוון לפרסום שיריו בשבועון החדש, שהחל להופיע בסוף יוני 1933. בינתיים פרסם שלונסקי את שירו של המשורר הצעיר במוסף 'הארץ'. לנדר קרא את השיר והביע את התפעלותו, אבל אלתרמן דחה אותה, טען ש'אין חשיבות רבה' לשיריו, שחסרונותיהם מרובים, וכו'. לנדר קיבל דברים אלו בספקנות הראויה. הוא חש ב'הנאה החבויה' שבצבחה 'מבעד ליחס הביטול, כביכול'. אין ספק שצדק.

קשרי ידידות שאינם תלויים בספרות

אלתרמן הזמין את ידידו לליל הסדר בבית הוריו, ולנדר נענה ברצון. הברירה הייתה בין סדר משפחתי כזה לסדר 'קיבוצי' שנערך על ידי מועצת הפועלים של מקוה-ישראל. יצחק אלתרמן ניהל את הסדר לפי כל כללי הטקס הקבועים. רק הלחנים ה'צפוניים', ה'ליטאיים', של פיוטי החג היו זרים מאוד

⁵ עדותה של הניה זיסלא, ראו: דורמן, עמ' 211.

לצעיר הגליצאי. בני המשפחה, ונתן בתוכם, האירו פנים לאורח וניסו לקרב אותו. אחרי החג, כאמור, חדל אלתרמן להגיע למקוה-ישראל. לנדר התרשם שהוא נשאב אל תוך חייה הקומונליים כמעט של חבורת שלונסקי. ואכן, לקראת ייסוד 'טורים' ועם הופעתו התאגדה החבורה רשמית ל'קבוצת סופרים', שכינתה את עצמה בשם 'יחדיו' - ציון לקרבה הספרותית והאישית בין חבריה. לתקופה מסוימת חזרה החבורה על פרשת החיים ה'משפחתיים' שהייתה אופיינית ל'כתובים' בימי שיא המרד האנטי-ביאליקאי. החברים נעשו מקורבים מאוד זה לזה ובילו יחד שעות רבות בכל יום. אין ספק שאלתרמן 'נבלע' זמן-מה בתוך החבורה, שבה כמובן לא הייתה דריסת רגל לנדר. אבל קשרי הידידות בין השניים לא נותקו. הם הוסיפו להיפגש בבתי הקפה הבוהמיים של תל אביב, בייחוד בעת שלנדר ועובדיהו - כמה חודשים אחרי אלתרמן - נטשו גם הם את מקוה-ישראל. הראשון חזר לעבודת בניין בתל אביב - הימים היו ימי ה'פרוספריטי', העיר העברית גדלה והתרחבה בקצב סוחף, ולצעירים כשירים מבחינה גופנית לא חסרה עבודה. האחרון מצא עבודה בפקידות. אלתרמן מצא גם הוא עבודות עיתונאיות עראיות במקומות שונים. תחילה ב'דואר היום' וב'השער' החיפאי, ואחר כך ב'כלנוע' וב'דבר'. בראשית 1934 הקבל לנדר לעבודה ב'הארץ' ככתב, וב-1935 הצטרף אליו אלתרמן, אשר בשמונה השנים הבאות מצא את פרנסתו במערכת 'הארץ' כמתרגם מבדקים, כמסגנן, וכבעל הטור השירי 'רגעים'. אף כי מבחינה ספרותית כמעט לא היה מגע בין לנדר לאלתרמן, הקשרים ביניהם לא נותקו.

הסתייענו אפוא בדיוקן רגיש למדי, מצויר בידי צופה ידידותי אך לא מקורב ביותר, מי כשמשורר נמנה בעצם עם אסכולה יריבה למודרנה השלונסקאית, שבתוכה מצא אלתרמן את מקומו. לנדר תפס משהו בעומק אישיותו של המשורר הצעיר, משהו שהוא מתחת או מעבר לסממנים החיצוניים, שבהם הבחינו הכול: השתקנות, הביישנות, הגמגום, שפת הגוף. כמו כן הבחין, כפי שראינו, מעבר למסווה האדישות ודברי הביטול כביכול, שבאמצעותם הסתיר המשורר הצעיר את יומרותיו הספרותיות הגדולות ואת יחסו הרציני לחלוטין לאמנותו. לנדר קלע אל איזו נקודת דאבה עמוקה שאלתרמן ניסה לחפות עליה בחיוכו הקבוע, בהילוכו הגמלוני, בהערותיו הסתמיות. מכל מקום, אלתרמן לא יכול להסתיר מן העין הבוחנת את הקדרות הפנימית, את הדיכאון, שלנדר טעה כשייחס אותם ל'צער עולם' של מתבגר, וצדק - לפחות באורח חלקי - כשקשר אותם בייסורי אהבה נכזבת.

הסיבות לדיכאון של אלתרמן

אמנם, באותם ימים היו יכולים להיות טעמים נוספים להלוך-הרוח הכבד והקודר של המשורר הצעיר: אי-רצון וקוצר-רוח כלפי העיסוק שהסתבך בו בשל השתדלותו הנמרצת וכוונותיו הטובות של אביו; אולי גם צער האכזבה שהנחיל לאב, שהקשר שלו עמו היה חזק כתמיד. אולי הטרידו אותו גם דאגות פרנסה - הרי הוא ידע כי עליו למצוא במהירות מקור של הכנסה כדי לשחרר את ההורים מעול הוצאות המחיה שלו. אולם כל אלה לא היו אלא שולי ה-malaise, שלנדר היטיב להבחין בו. מקורו היה בחיי הנפש הפגועים, בכאבים הישנים והמתמשכים שכבר נתקלנו בהם פעמים כה רבות בתיאור חיי אלתרמן ובניתוח שיריו. אנחנו רשאים להניח שהדאבה הפנימית הזאת גברה והתחזקה עם שובו של אלתרמן ארצה. למעשה, אלתרמן כאילו חזר, במידה מסוימת, אל המקום שהוא היה נתון בו

רגשית לפני נסיעתו. אמנם, הוא היה עתה איש אחר, בוגר בכמה שנים, ובין השאר גם משורר מסור לאמנותו ובטוח בשליחותו. עם זאת, החזרה לתל אביב, לבית האב, אל הפנים המוכרות, הכבידה על לבו. גם בצרפת ידע נתן דיכאונות, אבל המרחק גם שיחרר והקל. בתל אביב הקטנה הוסרה ממנו במחויידי הרווחה שבאלמוניות. בצרפת הוא היה סטודנט זר אלמוני. גם אם לא ניתן לו לפתח יחסי קירבה עם אישה, הרי שהיה יכול למצוא, בלי חשש, פורקן במין מזדמן. בתל אביב הוא היה בנו של פקיד גבוה במינהל העירוני, מחנך עברי ידוע, ובתור שכזה היו מעשיו חשופים לעינם הבוחנת של הורים ומכרים. אמו ידעה על כל אהבותיו הנכזבות, ולא בחלה בפנייה אל הנוגעות בדבר בתלונות על שהן מציקות לנוקיה. למשל, היא הטיחה בפניה הניה זיסלא את הטענה כי בגללה נתן אינו אוכל כראוי, בורח מארוחות מסודרות, אוכל 'רק את הבננות' (דורמן, 211). היש תימה בכך שנתן, חשוף לחרפה כזאת, חש עצמו מוחזר בכוח לאיזה מעמד ילדותי-נערי אשר לכאורה הוא כבר חרג ממנו?

לדיכאון של אלטרמן היו כמובן שורשים עמוקים יותר, שנאחזו בכל מבנה אישיותו והגיעו עד לקדמת ילדותו. אולם המוקד שלו בהווה התרכז בתחום הארוטי. כידוע, הוא נשא בתוכו עולם פנימי ארוטי סוער, מושפל ומבוזה, ולא רק מפני שהמגעים המיניים שזכה להם עד כה היו רק מגעים של מין קוני, ללא אהבה וכבוד לבת הזוג המקרית. עובדה זו כשלעצמה הייתה קשורה בפגיעות הנפשית של המשורר הצעיר, שמקורה בהערכה עצמית ארוטית נמוכה מאוד. הוא הפנים את התחושה שכאילו אין הוא ראוי לאהבת אישה אהובה. הרי אפילו אמו לא יכלה כביכול לאהוב אותו בלי שום הסתייגות. מכאן העדר הבסיס או המודל המוקדם של אהבת אישה בחייו הנפשיים. הבעייתיות הזאת החריפה עד מאוד עם שובו של אלטרמן לארץ ישראל. כל עוד היה סטודנט בצרפת הוא חי כנראה בתקווה, שנתן לה ביטוי כה ברור בשיר המסע בים, 'שני ימים', כי עם שובו ארצה יוכל לקשור קשרים עם צעירה או צעירות שבמחיצתן ימצא משהו עמוק ומספק יותר מפורקן מיני גרידא. אבל תקווה זו נראתה עתה רחוקה ממימוש. צעירות שהוא רצה בקרבתן דחו אותו. לעומת זאת, צעירות אחרות שהיו אולי מוכנות להיענות לו, הפחידו אותו. בין כך ובין כך, הוא נותר ללא מימוש עצמי ארוטי. אבל נתן כבר לא היה הנער הכבוי והדעוך של ימי הגימנסיה. בתוכו השתוללו סערות והוא היה מודע להן, אף כי הקפיד להרחיק אותן מעין זרים באמצעות הסתגרות מכוונת, איזו היבדלות וחוסר נכונות לקשר ממשי, המחייב חשיפה עצמית, אגב כמיהה לקשר הגואל, שסירב לבוא.

המאבק הנואש של אושר ארוטי: פרשת הניה זיסלא

אנו יכולים לעמוד על עומק האומללות שלו וכן על נכונותו להיאבק - בתוקף ובאומץ - על השגת האושר הארוטי, אשר כל כך קיווה לו, אגב קריאה בצרור מכתביו להניה זיסלא משנת 1933. אלטרמן נלחם נואשות על לבה של הצעירה, והקרוב היה אבוד מראש. היא 'חיבבה' אותו, ראתה בו 'בעל נפש טובה', אבל גם 'ילד של אבא ואמא'. 'לא לחינם אהבו הכול את נתן; כל מי שבא במגע אתו' (דורמן, 211), אמרה וסיווגה בזהירות את עצמה אל תוך הכלל שחיבב את נתן על טוב לבו ועל נכונותו לסייע. לו זו האהבה שאלה נשא נתן את נפשו. ברור שהנערה המחוזרת לא ראתה בו 'גבר' מאווה, איש שניתן לחלוק עמו את חיי הנפש והגוף. אף על פי כן, הוא התמיד בחיזוריו הנואשים במשך חצי שנה ויותר. שנים עשר מכתבים ופתקים של אלטרמן להניה זיסלא נותרו בידניו והם 'מכסים' בערך (לא

כולם מתוארכים) את התקופה שבין מרס 1933 לינואר 1934. הסיפור הנגול בהם פשוט, בנלי, וקורע לב.

תחילה ניסה ניתן בפשטות להשיג 'ראיון' כדי לומר 'משהו' לנערה; הריאיון לא ניתן. אולי בעקבות פגישה או פגישות, שבהן אמר העלם דברים שהנייה לא רצתה לשומעם, היא החליטה למנוע עצמה ממנו ולהתחמק מפגישות עמו. משמעותן של התחמקויות אלה היא פשוטה. הצעיר אמר דברים שכל נערה הייתה יכולה להבין מתוכם שהוא מאוהב או מתאהב בה. תשובתה בדרך החמיקה היא: אינני אוהבת אותך וכנראה גם לא אוכל לאהוב אותך. אבל נתן לא יכול היה להרשות לעצמו להבין משמעות פשוטה זו. הוא התמיד בשיגור הפתקים. באחד הראשונים שבהם הוא הזמין את הניה לפגישה בשדרה בין שמונה לשמונה וחצי בערב, והבטיח כי לא ידבר 'יותר' כמו אז, בערב האחרון. אגב כך אישר את קבלת המכתב של הניה, שבו כנראה הביעה מורת רוח מן הדברים שאמר. ההבטחה הייתה מעין ההבטחות שהיה אלתרמן עתיד לשים בפי 'היאור' בשירו על הנחל, שניסה לאחוז באישה האהובה ולאסוף אותה אל קירבו: 'לא תכירי אותי. מנומס. מהלך בחיך בין זרים. / לא אלפות את ראשך, כמו אז, / כאשר נעקרת מבשרי' (שירים שמכבר, 76). אולם כמו הבטחת היאור, גם הבטחתו של נתן להנייה נבעה לא משליטה אמיתית בריגשה, שהנערה לא רצתה בה, אלא מניסיון נואש לקיים את הקשר עמה בכל מחיר ולהבטיח כל הבטחה שתידרש לשם כך, ואשר קיומה לא היה אפשרי. אפילו בפתק שבו הבטיח כי לא ידבר כמו אז, ניכרת בבירור נימה של ייאוש ושל אחיזה בלתי מרפה למרות הייאוש, המאפיינת את ההתכתבות כולה. אלתרמן לא רק הבטיח לנערה שאם היא לא תרד אל ה'שדרה' בחצי השעה שבה יחכה לה, הוא יוסיף לחכות לה בהמשך הערב ב'שלג' (כלומר, בבית הקפה 'שלג לבנון'), אלא גם סיים בתחינה מפורשת: 'אני מבקש מאוד שתבואי. פתק אחד מאותם ימים עצמם (מרס 1933) נוגע ללב בקיצורו האומר הכול: 'אחכה לך הערב מתשע עד עשר על יד "מורה הדרך" שלך ("דואר היום"), אם תוכלי ואם תרצי - בואי. אנו יכולים לשוות לנגד עינינו את נתן הצעיר 'מצנן את עקביו' (תרתי משמע: הימים היו ימי סוף החורף) לפני הבית שבו מצויים משרדי העיתון 'דואר היום'. הניה זיסלא ראתה בעיתון זה של איתמר בן אבי"י, בעל הנטיות הימניות הרביזיוניסטיות, את 'מורה הדרך' הציבורי-הציוני שלה. הוא מחכה שעה שלמה באפלולית בתקווה שהנערה תוכל ותרצה לבוא. ספק גדול הוא אם היא אכן הגיעה. אחר כך מנסה אלתרמן להפתיע את הנערה בביתה, ומישהו או מישהי - אולי שותפה לחדר או לדירה - נשלחת לומר לו שהיא איננה בבית, אף כי לו, לאלתרמן, ברור שהיא נמצאת בבית. הוא כותב לה (בראשית אפריל):

...מתוך עקשנות של ויתור ביחס אליך לא נעלבתי גם הפעם, ואם אינני בא יותר לדפוק בדלת, הרי זה רק מפני שאני חושב כי מאד מאד אינך רוצה בזאת...

מעניין עד מאוד הוא הצירוף האוקסימורוני 'עקשנות של ויתור', ומעניינת ההודאה של אלתרמן שיגם הפעם הוא לא נעלב. הצירוף הזה וההודאה כאחד מעידים על פיכחון ומודעות למצבו כמחזר דחוי, שהיה צריך או יכול, לא רק הפעם, להיעלב, אלא הוא מתעקש לוותר, כלומר, לא להיעלב. למרות כל זאת, ברור שאלתרמן נעלב ונפגע. אחרת לא היה מוסיף לדברים אותה 'שאלת סתם', שיש בה עקיצה וזעקת כאב כאחת: 'מדוע לא ענית לי בעצמך כי אינך בבית? היינו, אלתרמן מצביע בבירור על

שקיפות התכסיס הקטן שנקטה הניה כשהניחה למישהו אחר לסלק אותו מן הפתח, והוא תובע ממנה בעצם שתתייצב לפניו בעצמה ותגרש אותו מלפניה. מן התביעה הזאת ומן הכעס והעלבון הגלומים בה (למרות ה'לא נעלבתי') הוא נסוג, מכל מקום, לגמרי בפוסט-סקריפטום, שבו הוא עצמו מספק למכותבת את התירוץ להתנהגותה, תירוץ שעמו יוכל איכשהו לחיות: 'ודאי היה לך מצב רוח רע... אינני כועס כלל וכלל. מחשבתי עליך טובה באמת'. כך, בניסיון עקשני שלא להבין את מה שהניה זיסלא מנסה לומר לו, יכול להתרמן להמשיך במאבקו על נפשה. ניתן בהחלט להבין את קוצר-הרוח המסוים שפיתחה הניה כלפי נתן - מחזר 'דביק', ללא כבוד עצמי 'גברי', נוגע ללב, ובה בעת גם מרגיז בחולשתו, שאינו מנסה כלל להסתירה.

אמנם, ה'לא נעלבתי' העקשני של להתרמן התפוגג והלך. במאי הוא כבר 'קצת כועס' על הניה, ובעיקר 'כועס על עצמו'. הוא תולה את היאחזותו בחיזור נטול הסיכוי במחוזרת עצמה הנוהגת בו, כביכול, מנהג של ימין דוחה ושמאל מקרבת: מצד אחד, היא מסרבת להתראות אתו; מצד אחר, היא שולחת לו 'שלומים'. סבלנותו מתחילה לפקוע: 'בואי יותר טוב הערב משמונה וחצי-תשע וחצי לשדרות רוטשילד - אני אחכה לך. אם תבואי הערב יהיה יפה מצידך. אם לא תבואי יהיה גם הפעם יפה מצידך'. הצעיר המסכן נתון במצב ירוד ומושפל כל כך, עד שהוא חייב לחזק את עצמו בדברי שבח לעצמו - דברים מגוחכים כשהם לעצמם - על עצם התמדתו בחיזור ונאמנותו לרגשותיו. זה ממש 'יפה מצידך'. כמובן, כאדם האוסף לעצמו (אצל מי?) זכויות (מאיזה סוג?) בעצם התמדתו, הוא מוכן שוב לשוטט בשדרה במשך שעת ערב שלמה מבלי לדעת אם בקשת הריאיון שלו תיענה או תידחה. אמנם, הנכונות הפעם כבר מלווה בכעס. להתרמן מודיע לנערה שהוא שונא לא רק את השם שדרות רוטשילד אלא גם את המקום 'ואת ההזמנות האלה לרנדו'. יש בזה מין טעם חמוץ-מתוק במיוחד. מה לעשות? 'אכן, חמוץ-מתוק וחמוץ יותר ממתוק. לפחות הלילה הוא ליל מאי, ליל אביב, ואין צורך לחכות לנערה בסגריר.

אלתרמן מחזר באמצעות הגשת עזרה

באמצע מאי להתרמן נוקט תכסיס חדש בחיזורו, אשר אלמלא האומללות הפתטית של ה'רומן' כולו, ניתן היה להתייחס אליו ברתיעה ובביקורת. ביודעו את מצבה החומרי הקשה מאוד של הניה, שהייתה, כדבריה, 'עולה חדשה' ומחוסרת כול, להתרמן מציע לה את עזרתו. מבלי לומר לה במפורש את הדברים, הוא מציע לה בעצם 'פרוטקציה'. כבנו של המפקח על החינוך בעיריית תל אביב הוא יכול אולי להשיג בשבילה משרה כגננת, שהיא מנסה לשווא לקבלה. בצורה זו יבטיח את לחמה ואת מקום מגוריה. אין סיבה להטיל ספק ברצון הטוב של להתרמן ובדאגתו הכנה להניה. תכונת הרצון לסייע לזולת הייתה טבועה באישיותו עוד מימי הגימנסיה. בתקופת לימודיו בננסי חשד בו אביו שהוא מקמץ מדמי הסיוע המעטים שנשלחו אליו כדי לתמוך בסטודנטים נצרכים.⁶ הניה עצמה, כאמור, ביטאה את דעתה, שהייתה כנראה דעת הסביבה כולו, שנתן הוא 'בעל נפש טובה'. בעתיד נעשה להתרמן צדיק נסתר והגיש סיוע - על הרוב בסתר ובאמצעות אדם שלישי - למאות נזקקים. אולם

⁶ ראו מכתבו של יצחק אלתרמן מיום 25 ביוני 1932 (בארכיון אלתרמן).

תערובת של חיזור נמרץ ונואש עם דאגה חומרית למחזור, שיש בה כדי ליצור תלות מזה ופטרונות נוטת חסד מזה, היא מכוערת ואפילו מסוכנת, כפי שגילה אלטרמן בעתיד. המחזור הדחוי הוא אולי האדם היחיד, שהמוסר והטעם הטוב כאחד מחייבים אותו שלא להעמיס על זולתו, הוא המחזור הדוחה, את נטל הכרת הטובה ואת הרגשת האשמה של מי שהוא כפוי תודה. נתן לא יכול היה לא לדעת אמת בסיסית זו, והעובדה שלמרות אופיו הנרתע, המופנם והאנין, הוא לא בחל בגיסטה של עושה החסד יכולה ללמד עד כמה הוא היה נואש. בה בעת היא מלמדת עד כמה נמוכה הייתה ההערכה העצמית שהביא עמו אל יחסי האהבה. רק הערכה עצמית כזאת יכולה להביא את המאהב להיות 'טוב' באופן מבהה כל כך. מכל מקום, אין ספק שהוא היה מודע היטב לעליבות מעמדו כמיטיב ומושיע לא רצוי. הדבר ניכר במכתבו אל הניה מיום 16 במאי, 1933, שהוא אולי המסכן במכתבים שכתב בחייו:

אני מבקש אותך מאוד לבוא מחר ב-8/9 בערב לשדרות רוטשילד. התיחסי אלי כמו לידיד טוב ובואי. ראיתי שקשה לך מאוד ואני רוצה (אלא נא תעלבי!) לעזור לך. כל מחשבותי הטובות עסוקות כעת בך. את יכולה לבטל אותי, אבל לא תוכלי (ולמה לך?) לבטל אותן. הלא בבדידות יכול אדם לחיות גם כשהוא נפגש עם מישהו. אני לא אפריע את בדידותך גם אם אהיה לפעמים יחד אתך. אני מושיט אליך יד, אל תשאירי אותה תלויה באוויר - זה יכאב לה, ויעליב אותה מאוד. אם המכתב הזה לא יגיע אליך עד מחר, אחכה לך גם ביום חמישי בערב. אם לא תבואי גם ביום חמישי אמצא אותך בעצמי. כן. בואי מחר! - אני מבקש⁷.

האיש שכתב מכתב זה הפך, במובן מסוים, ליד מושטת שיכאב לה אם תישאר תלויה באוויר, ריקה ונעלבת, ובעודה רוצה לתת היא גם מבקשת רחמים. זוהי יד מושטת של קבצן רגשי המוכן לקבל נדבה ובה בעת גם ידו של פטרוני דורש-טוב המוכן להציע עזרה. אלטרמן אינו יכול לסבול את הניתוק מהניה והוא מוכן לקנות את השהות במחיצתה במחיר מביש. הוא מרשה לה 'לבטל' אותו אם רק לא תבטל את הצעת העזרה שלו. הוא ישוטט בשדרות בצפייה לבואה יום אחר יום, ואם לא תבוא, יתדפק שנית על דלתותיה, ובידו 'כל מחשבותיו הטובות' העוסקות כעת כביכול אך ורק במציאת פיתרון לבעיותיה הכלכליות של אהובתו.

אלטרמן יודע בלבו שאהבתו נדחית

הניה, מסתבר, לא יכלה להרשות לעצמה להישאר אדישה ליד המושטת. היא ידעה במה מדובר, ראתה את השוחד המוגש, נרתעה מהצעתו של אלטרמן, אך גם נאלצה לקבל אותה. היא הבינה שאלטרמן יפעיל בשבילה לחץ על אביו, שילא אהב לעשות פרוטקציות, אפילו לא לבני המשפחה, כדבריה (דורמן, 211), ויבקש ממנה לעשות מה שלא היה מבקש בשביל עצמו. היא הבינה גם מהו המחיר שיהיה עליה לשלם - קירבה לנתן ולו רק כאות תודה, ביטול האיסור על ביקוריו אצלה ועל פגישות עמה, והיא החליטה לשלם את המחיר. תחילה באה כנראה איזו תקופת מעבר של משא-ומתן רגשי, שעליה אנו יכולים ללמוד ממכתבו של נתן להניה מחיפה מיום 27 במאי. אלטרמן שהה בחיפה לרגל

⁷ זהו מכתבו היחיד של אלטרמן להניה זיסלא שיצא לרשות הרבים עד כה. ראו: דורמן, עמ' 244.

עבודת עריכה שנמצאה לו ב'השער - שבועון כלכלי, חברתי, ספרותי'. הוא היה עסוק כל היום 'בתיקון מאמרים וסיפורים שטותיים' ובילה את הלילות באי שינה, בין היתושים העוקצים ומחשבותיו על הכפכפותה של הניה. לילה אחד עישן כדי להבריא את היתושים ואת המחשבות בעשן סיגריות, נרדם ומצא עצמו מוטל על 'מטרף' (מזרן) בוער באש, סמל למצבו הנפשי. הוא כתב לאהובתו מכתבים דו-משמעיים שמבחינה מעשית נועדו לקבוע את הפגישות עמה בעת ביקוריו המתוכננים בתל אביב, אך שימשו גם הזדמנות להבעת רגשות לא קלים. בראש המכתב הוא מכריז על מודעותו לכך שעצם כתיבתו אין לה טעם וסיכוי. משום כך בבואו לכתוב, עכשיו כמו גם בפעמים האחרות, 'אני הורג בי תמיד את השכל הישר', שכן לו נשמע לשכל היה נמנע מן הכתיבה. לאחר מכן הוא מודיע לנערה כי לפעמים הוא 'איננו מכיר אותה כלל', כלומר, אינו מבין את מניעי התנהגותה. אלתרמן חש ללא ספק בדו-ערכיות של הנכונות לקירבה אגב רתיעה ממנה. לדבריו, הוא יודע כי הניה 'אינה מאמינה לו', כלומר, אינה נותנת אמון בהצהרותיו, שרצונו בקירבה בא אך ורק כדי לאפשר לו לסייע לה במצוקתה. ביושר לבב הוא מודה באמת הגלויה לעין, שאי אמון כזה הוא סביר ומובן מאליו בנסיבות הקיימות, ואף מוסיף: 'גם אני עצמי איננה מאמין לי, ואינני יודע אפילו אם יש למה להאמין' - תובנה עצמית חודרת, שבתוך זמן קצר נתן לה אלתרמן ביטוי שירי בשירו 'ערב עירוני' - תיאור מצב הרמייה העצמית המודעת שהוא היה שרוי בו:

אֲנִי יוֹתֵר קֵל מִיָּמִין -
כָּל נַעֲנוּעֵי לֵלֵב הַשְּׁמַאִילוֹ...
אֲנִי נִכּוֹן לְהֶאֱמִין
לְכָל אָדָם, רַק לְעַצְמִי לֹא.

(שירים 1931-1935, 148)

פרץ אושר מדומה

ביו אי אמון בעצמו ובין תחושת אי ההבנה לגבי התנהגותה של הניה, המשורר יודע רק זאת: הוא זקוק למגע עמה. הוא כותב לה כאילו הצליח להושיבה מולו בשדרה, על ספסל, לשם שיחה. הוא מתנה את גודל בדידותו בלעדיה - כה רבה וכה כבדה היא. הנה הוא יושב בבית קפה קטן, צבוע כולו באדום כהה. אפילו לבן אין בו, 'רק כוס גוזז חמוצה על השולחן ופתפון מתוק בפניה', והוא חש בצורך להסביר לה את יחסו אליה. אבל 'באורים הם דבר ארוך! לו כתבתי לאחד מחברי לא צריך הייתי לבאר כלום. אבל אני לא אחשוב לעולם שבין חבר לבין אשה יש דמיון כל שהוא. אשה יכולים לאהוב, לרצות אך לא להבין. את הבלתי מובנת. לפעמים את נראית בעיני דומה לחידה ארמנית'. מעבר למיסטיפיקציות שבדברים, מתבררות כאן שתי נקודות חשובות. ראשית, ברור כי בשלב זה שידרה הניה לעבר אלתרמן תשדורות סותרות. היא מקרבת ודוחה אותו, מכאן טענותיו שהוא 'איננו מכיר אותה כלל' והיא 'חידה ארמנית'. אלתרמן פשוט מסרב להבין את טעמה של הכפילות הזאת, שהוא עצמו גרם לה. שנית, בכל זאת הוא מבין כי מה שמוקרן כלפיו איננו חברות אמיתית. אמנם הוא מנסח את תשובתו בעניין זה כהכללה נחרצת - כשהיא לעצמה רווחת ושבלונית - בעניין ההבדל בין היחסים הפשוטים והישרים כביכול שבין גבר לחברו ('לא צריך הייתי לבאר כלום') ובין היחסים החמקמקים

והמורכבים שבין גבר לאישה שהוא אוהב ורוצה בה. אבל הכללה זו אין בה כדי להסתיר את התחושה הקשה של העדר חברות, העדר אמור ('אף פעם אינך מאמינה לי'), העדר קירבה אמיתית ותקשורת פתוחה. ההכללה באה במידה מסוימת ליטול משהו מן המועקה הכבדה שתחושה זו יוצרת. היא הופכת את הכישלון האישי בהשגת קירבה אמיתית, פתיחות ואמון לאיזה פגם אוניברסאלי ביחסים בין המינים באשר הם. כביכול אין אפשרות עקרונית שתיווצר חברות ראויה לשמה בין גבר לאישה. משום כך באה המיסטיפיקציה של התנהגותה של הניה זיסלא לסייע לאלתרמן להסתיר מעיניו שלו עצמו את ההיגיון הפשוט המקלע התנהגות זו אל בין קרניה של דילמה: אי נכונות ויכולת לאהוב את אלתרמן מזה ורצון 'מעשי' לשמור על קירבתו והתעניינותו מזה.

מכל מקום, בשלב זה מתרחשת במערכת היחסים הזאת תפנית חדה - או מה שנראה על פני השטח כתפנית חדה. אמנם, המכתבים העיקריים המתארים תפנית זו אינם מתוארכים, ומשום כך מתערב בהצגת התפנית או בקביעת סדר התפתחותה יסוד ההשערה. עם זאת, עיקרי הדברים ברורים כל צורכם. לפתע פתאום אלתרמן כותב להניה - הפעם מירושלים, שאליה הגיע לצורך שאינו ידוע לנו - את השורות הבאות:

הני,

את עושה תנועות מוזרות של פרח לבן מול אש. אבל אני מאמין בך. הני, אני אוהב אותך. תראי, נהיה מאושרים. אני אפנק אותך. את כל גופך אנשק. תראי, יהיו לנו הרבה, הרבה פרחים. בואי לפגוש אותי בשבת אחרי הצהריים בשעה חמש ברחוב ביאליק. הני, אני אוהב אותך.

מכתב כזה לא היה יכול להיכתב מבלי שהתרחש רגע של קירבה אינטימית לוחטת בין הצעיר הכותב לצעירה הנמענת. המטפורה של הפרח הלבן המתעוות ומתפתל מול האש מדברת בעד עצמה. היא מייצגת את גופה של הנערה לעומת אש תאוותו של הנער. אמנם, המטפורה היא דו-משמעית. הכותב טועם באינטימיות לא רק קירבה אלא גם ריחוק. הפרח הלבן 'עושה תנועות מוזרות' - אולי תנועות רתיעה, התקפלות, הסתגרות. יתר על כן, הפרח הלבן המוצג מול האש נתון בסכנה אמיתית של הישרפות וקמילה, ו'תנועות' ההגנה העצמית שלו מוצדקות. בקצרה, הנערה הניחה לרגע של קירבה מסוימת שיתרחש אך גם נרתעה ממנו. מכאן ה'אבל' אני מאמין בך' הבא בעקבות המשפט המטפורי הפותח. אלתרמן בכל זאת מאמין - אולי לא בכל לבו (ה'אבל' שלו שייך ל'אבלים' שבגללם 'דרכי ציון אבלות') - שמעתה הוא נכנס עם אהובתו לעידן האושר והסיפוק המלא. הוא מצהיר - פעמיים - הצהרת אהבה פשוטה וגולמית במקצת. מבטיח אושר, הרבה פרחים, פינוק, נשיקות בכל איברי הגוף. בכל ההבטחות הללו ניכר רצון השידול, וכן ניכרת איזו תחושה של העדר הדדיות בממלכת האושר, שבה הכותב הוא זה שייתן, יעניק, יפנק וינשק, אך לא ברור מה ועד כמה הוא יהיה בחזקת מקבל, מוענק, מפונק ומנושק. מעבר לשידול זה, שיש בו גם איזו נואשות הנסתרת מעין הכותב עצמו, מפגין המכתב הקטן את ששון הכיבוש - אף כי איננו יכולים לדעת בדיוק עד להיכן הגיע הכיבוש הזה (עלינו להתבונן באינטימיות, שהמכתב כולו מצהיר עליה, בפרספקטיבה היסטורית. מה שיכול להיחשב היום

כקירבה מובנת מאליה בין צעיר לצעירה שאינם נשואים, לא נחשב כך בשנת 1933). בצד הששון הטבעי הזה מופיעה, איך לא, גם הנחת הפיליסטרית המגולמת במשפטים 'אנחנו נהיה מאושרים. - יהיה לנו הרבה, הרבה פרחים', שמותר לקרוא לתוכם את ההבטחה הצוהלת: אנחנו נהיה נשואים ונחיה באושר לעד. הבטחות אושר כאלה אופייניות לצעיר בן התקופה שהשיג את התמסרותה של אהובתו, והוא ממחר להרגיע ולהבטיח שהאינטימיות שהושגה תקבל במהירות את הגושפנקה המוסדית הראויה. במקרה של אלטרמן, נדמה שההבטחות באות לחזק את רוחו של המבטיח ולא דווקא את רוחה של זו שההבטחות מכוונות כלפיה. ספק הוא אם ה'תראי, נהיה מאושרים' גרם אושר להניה זיסלא. לסיכום: מבחינה 'זיאנרית', המכתב הוא מכתבו של צעיר נלהב לאחר שזכה בהתמסרותה של הנערה האהובה. למרות חוסר הביטחון שעדיין נותר בו, הוא מריע, מצהיר אהבה, מביע בעצם הכרת תודה, מבטיח עתיד ורוד, גולש לקיטש של 'הרבה פרחים', מאבד את שיווי המשקל הפנימי, וזורק לכל הרוחות את הפיכחון והזהירות. אין צורך לומר שהוא מכין לעצמו מפלה בלתי ממונעת.

תקופת ה'אירושיין' עם הניה זיסלא

מכאן ואילך הייתה איזו תקופה - לא נוכל לדעת את אורכה - שבה היו אלטרמן והניה כמו מאורשים. מצוי בידינו מכתב ארוך שאלטרמן מגדירו כמכתב אחרון 'לפני היום שבו תהיה לנו כתובת אחת'. נגזר עליו, אומר הכותב (אלטרמן משתמש במילה היידישית 'באשערט' - נקבע מלמעלה, נגזר), לכתוב לה עוד מכתב פיוסיס והתנצלות יחיד ואחרון במניין המכתבים, 'שצריך הייתי לשלוח אליך מפורים עד פורים'. כדי לקיים את הגזרה ממעל דאגה ההשגחה העליונה לקיומו של 'האבסורד הגמור של אתמול'. מסתבר שהיום שלפני כתיבת המכתב היה יום סוער וגועש בחיי הזוג. הניה ערכה ביקור אצל יצחק אלטרמן במשרדו בעירייה, בעוד נתן מחכה לה בקוצר-רוח בחוץ. הביקור התארך למעלה מן המשוער, והמחזר קצר-הרוח הרגיע את עצמו בדיעה כי 'לך היה הרבה יותר קשה לשבת איתו מאשר לי לחכות לך וכי עשית את זה מתוך רגש עדינות והכרח'. הפגישה נערכה כנראה בשל ענייני העסקות של הניה כנגנת, אחרת לא היה טעם בקיומה במשרד העירייה ולא בבית המשפחה או בבית קפה. עם זאת, יצחק אלטרמן, ממקום מושבו הרם כמפקח העירוני של החינוך, בחן את 'כלתו' בעיניים פקוחות, שאל שאלות, בדק וחקר - האם גילו עיניו המנוסות את העדר החום ביחסה של הנערה לבנו? מכל מקום, הניה יצאה מן הפגישה הארוכה נסערת וכעושה, ומצאה את נתן גם הוא במצב רוח סעור וכאילו כעוס, ומיד התלקחה בין השניים מריבות אוהבים כביכול. קרוב לוודאי שהוחלפו דברים בוטים וחריפים בין הניה המעוצבנת לנתן שרץ לקראתה בפנים חמורות. מבלי לומר מילה נוספת היא פנתה לדרכה ועזבה אותו כך סתם, באמצע הרחוב, משתאה לתפארת הקצף והגאווה הנפגעת. 'היית נהדרת כאשר הלכת, הניה, בלי לאמור אף מלה, ואני גם לא חשבתי כי תעשי אחרת. באותו רגע הרגשתי שאפשר לעשות אותי למלך האידיוטים בעולם כולו!', כתב. על מה כעסה הניה כל כך לא נוכל לדעת. אנו רשאים לשער שהפגישה עם יצחק אלטרמן - אביו של נתן ונותן העבודה הפוטנציאלי - מרטה את עצביה והעליבה אותה. אלטרמן עצמו מפרש את כעסה, כדרכו, בצורה המאפשרת לו 'לחיות' עם כעס זה. הוא הניח שהנערה זעמה על כך שהוא, נתן, נראה כעוס וקצר-רוח בגלל התארכות שהייתו ברחוב. אבל זו הייתה הנחה מוטעית. כיצד יכלה הניה לחשוב שציפייה של שעה או שעתיים

ברחוב יכולה להרגיז את מי שבילה שעות רבות כל כך בציפייתו לה 'על כל מיני ספסלים מבלי שבאת אפילו ומבלי שיהיה בי רגש כל שהוא הדומה לכעס? והרי, כאמור, הוא ידע או אמר לעצמו שהניה האריכה בשיבה עם אביו מפני שלא הייתה לה ברירה וכן מתוך 'רגש עדינות והכרח'. מדוע אפוא נראה נתן כועס וזועף? מפני שהוא כעס וזועף באמת, אמנם לא עליה, אלא על אביו. 'כל הפורמאליות המשפחתית מרגיזה אותי עד העומק', הוא כותב. 'רגזתי לא עליך אלא על הכל, על הבעלת-ביתיות המכריחה את האב להכיר את ה"כלה" ולהתייחס לכל דבר, אפילו לדבר הלבבי ביותר, בשיקול דעת ובמאזני זהירות'.

ספק הוא אם קלע נתן לסיבת כעסה של הניה, וכן ספק הוא אם הרגיעה אותה הבטחתו כי היא 'מצאה חן' בעיני אביו, ועכשיו, לאחר שהיא עברה את ה'ביקורת' המשפחתית 'נגמר כל ה- (רוסית: טקס). מעכשיו נהיה אנחנו שנינו ולא יותר'. ספק הוא גם אם תשפוכות הפיוס שהוא העתיר עליה כעת היו מוקדדות בצופן הנכון. בערב יום אתמול היא פשוט 'הלכה לה הביתה ונגמר', ואולי גם כעסה והייתה עצובה כמוהו, הוא סבור. בבוקר הוא חיכה לה משבע עד שמונה ועשרים ליד ביתה, כדי לתפוס אותה בצאתה לעבודה ולומר לה משהו שיפיס את כעסה. הוא מנה את כל האוטובוסים שחלפו ברחוב, הביט ב'כל התימנים המתרוצצים', וראה את השכנים מוליכים את ילדיהם לבית הספר. רק אותה, כמובן, לא ראה. נראה שהיא עזבה את הבית בשעת בוקר מוקדמת במיוחד. עכשיו הוא רושם בעיפרון גס מכתב התנצלות על פני אחד עשר פתקי נייר קטנים כדי שיוכל להיכנס לחדרה בערב בידעה שהיא 'סלחה' לו. הוא מבקש היא תיתן לו אות. אם היא תגייד שלום 'בקול רם', 'ככה - ש - לום!', אז הוא ידע שהשמיים טהורים ורעננים, והמריבה נמוגה.

ראשית השתיינות

בעוד הוא מבקש זאת נתן מספר להניה על העצבנות שהוא חש בכותבו את מכתבו אגב שתיית קוניאק בבית קפה על שפת הים. זו הפעם הראשונה שאנו שומעים מפי אלתרמן על הצורך שלו באלכוהול לשם השתחררות מעכבות וממעצורים פנימיים. באותם ימים הוא עדיין לא הרבה לשתות, אף כי סכנת האלכוהוליים כבר ארבה לו משום ההזדהות העמוקה שלו עם אביו כמודל חיקוי. יצחק הרשים את מיודעיו כיהודי יוצא דופן משום נטייתו ה'גויית' לשתייה. 'הוא גם היה שתיין ואני לא הכרתי יהודים המסורים לשתייה' כתב אחד מהם (האמרגן ברוך גילאון-גוריאצ'יקוב). 'הייתה זו חולשה לטיפה המרה. כמעט שהייתי אומר שהיה אלכוהוליקן. אמנם לכך לא היו גילויים חיצוניים, בוטים, כמו אצל נתן בשנים מאוחרות יותר' (דורמן, 213). כלומר, יצחק ידע 'להחזיק' את יינו ולשמור על ראש צלול, ואילו נתן התגאל בינו והסתאב בשתייתו לנגד כל חבריו. מכל מקום, מה שכותב נתן להניה בעניין 'כוסית הקוניאק האומללה' חשוב ומאלף לא רק בהקשר של ה'רומן' שאנו דנים בו. אלתרמן מסביר שהוא 'אסר' בתוכו (בלשונו: הדחיק) 'את הדברים שאינני יכול לראותם בעיניים פקחות ופכחות':

אולי אינני יכול להסתכל ישר בדברים הקרובים לי ביותר, בי בעצמי, מבלי לראות את זה כמגוחך. דרוש לי מעין וילון קטן ודק. זהו רגש החוצפה הקל הבא אחרי היין, רגש חוסר הבושה וחוסר המסווה בפני עצמו. [...] כאשר הזכרתי את וילון-היין חשבתי לרגע על הפרוכת

המכסה על ארון הקודש בבתי הכנסת. אלוהים הוא כזה - 'כי לא יראני האדם וחי', וגם האדם הוא כזה - 'כי לא יראני האדם עצמו וחי'!

הדברים לא רק מצטיינים בניסוח של משורר (וילון היין) אלא גם בתובנה עצמית של דקה, והם המבוא הטוב ביותר להבנת השתיינות של אלטרמן, שנעשתה בעתיד מעמסה כבדה על המשורר ועל כל מי שבא במחיצתו, ובסופו של דבר אף התפתחה לבעיה בריאותית חמורה. איש מאלה שניסו להסביר שתיינות זו לא דייק כל כך בסימון ה'רציונל' הפסיכולוגי שלה. שכן אלטרמן לא רק מזהה כאן את ההשפעה המשחררת של האלכוהול ככוח המסייע להתגבר על עכבות, אלא גם מבין שעכבות אלו מקורן באיזה פיצול מתמיד של ה'אני'. ה'אני' מסתכל בעצמו לא כבסובייקט אלא כאובייקט, כב'אחר', וממילא נראה לעצמו מגוחך. באורח כמו פרודקסלי, אבל גם משכנע לגמרי מבחינה פסיכולוגית, הדבר הדרוש לשם הסרת החיץ בין שני חלקי ה'אני', הסובייקט והאובייקט הפנימי, הוא דווקא חיץ נוסף, אמנם דק ושקוף, כלומר וילון, ואת החיץ הזה מספק האלכוהול. היין אינו מקרב את שני חלקי ה'אני' ויוצר המשכיות ביניהם: אדרבה, הוא מרחיקם זה מזה. חלק מן ה'אני' (האובייקט) נעשה רחוק כל כך עד שכמוהו כארון קודש על ספרי התורה הנעולים בו, נסתרים מעין רואה. אבל ה'אני' האחר (הסובייקט), רווי 'רגש החוצפה הקל הבא אחרי היין', נעשה זר ואדיש דיו ל'עצמי' עד שיש ביכולתו לחדור לתוכו, להסיר את 'המסווה בפני עצמו'. בצורה זו השיכרון אינו מבטל את תחושת הניכור העצמי אלא מגביר אותה עד כדי ביטול הכאב בגין הקרע בין חלקי ה'אני'. כך מתאפשרת ביניהם פולשנות הדדית שיש בה אפילו מעין חילול הקודש, חוצפא כלפי שמיא, וכלפי חוץ נראים הדברים כאילו ה'אני' נעשה אינטגרלי ורצוף יותר. כך מייצרת השכרות את האפקט של השחרור לא מן הקושי האמיתי שהאישיות ניצבת לפניו, אלא מעצם הרציפות של תחושת הקיום התקין של ה'אני': רציפות בזמן, במרחב, בביוגרפיה, וכן תחושת האחריות הכרוכה ברציפות קיומו של ה'אני'.

אלטרמן, מסתבר, הבין היטב ואף היטיב לתאר את תופעת השסע (spilt) הנוטלת מן האדם את חוויית השלמות ויוצרת באמנות את דמויות האנטי-גיבורים למיניהם. ההתמכרות לאלכוהול, כמו התמכרויות אחרות, היא רק היבט אחד של תופעת השסע הזה בין עולם הרגש להיגיון, או בעומק ה'אני' עצמו. אמנם, אלטרמן עודנו שרוי בשלב אשר בו כל ההתפתחות האומללה הזאת היתה בבחינת עובר בשליה. הוא עדיין רחוק מאוד הן מהשתיינות הכפייתית הן מגילויי הגסות, ואפילו האלימות, שאליהם הובילה לעתים שתיינות זו. אף על פי כן, כבר עתה ניכרת מודעותו לכורח היצרי המזריע אל תוכו את העובר של הניכור העצמי, ה'חוצפה' ורגש חוסר הבושה שיהיו דרושים לו כל כך דווקא משום נטייתו העזה להסתגרות בתוך עצמו, לביישנות ולאנינות נפש. התמכרות, כדרכו של האדם השסוע, לרגעי חופש לכאורה מן השסע שבתוכו כבר נתפסה לו על מלוא הדינמיקה הפסיכולוגית שלה.

מכל מקום, בעת כתיבת המכתב לאהובתו, שתיית הקוניאק היתה דרושה כדי שיוכל להסביר לה משהו ביחסו אליה, שהתגלה בפרץ הכעס שלו אתמול. הוא רוצה לא לבאר אלא רק לספר לה 'מדוע הייתי אתמול, במשך כמה רגעים (רק כמה רגעים) כל כך טיפש וכל כך אני, יותר מדי אני!' ב'טיפשותו'

ביום אתמול התגלה אפוא אלטרמן לעצמו כשעצמו ('כל כך אני'); היינו, הוא תפס את עצמו כאובייקט שניתן לאפיינו – גילוי היוצר מצב בלתי נסבל של פיצול פנימי ותובע את 'רגש החוצפה הקל' של השפעת האלכוהול. בעזרתו של זה אלטרמן גם יודע מה יצר בו את תחושת הפיצול. כאן מתגלה – אולי יותר משהמשורר רצה לגלות או היה מוכן להבין – מקורה של תחושת הפיצול שמדובר בו. זו נובעת, לדבריו, מחוסר שקט עמוק ביחס לקשר עם הניה, ובעצם ביחס לקשר עם כל זולת קרוב. למעשה, נחשף כאן מבוך פנימי עמוק יותר: זה שנה שלמה גילה אלטרמן בתוכו, בהשפעת האלכוהול, איזה 'אני' אחר, מנוכר וזר. במעבה המוח יש אצלו מקום אחד 'מוזר ומבולבל', ה'מביט אלי מבפנים בעיניים גדולות, פקוחות תמיד ושחורות תמיד ואיננו נרדם אף לרגע אחד, אפילו כשאני אינני שם לו לב לגמרי. את מתארת לך מין דבר כזה שאיננו ישן שנה שלמה? זו את! כלומר, ה'אני' האחר מתגלה כאינטרוייקט של אהובה מקרבת ודוחה, אינטימית וזרה ואינה מניחה 'לנוח אף רגע'. האם נוכל לומר, אחרי הדברים האלה, כי אלטרמן לא ידע בעומק לבו את שעמד להתרחש? הרי אותו מקום 'מוזר ומבולבל' אך פקוח עיניים שחורות שבתוך מוחו אמר לו כי הניה אינה אוהבת אותו באמת, וכל חלומות האושר במחיצתה יעלו בתוהו. אותו 'מקום' גם ניבא לו כי תמיד-תמיד יצטרך לחיות בטנדו עם 'אחר' פנימי זה או אחר, שהוא פוקח עיניים ואיננו ישן כלל' גם כשאין שמים אליו לב.

פרשת הניה זיסלא: הפרידה

כמובן, בסופו של דבר, נפרדו נתן והניה. הדבר אירע אי-אז בקיץ 1933, ביולי או באוגוסט. מכל מקום, הפתקים המעטים שכתב אלטרמן להניה מספטמבר ואילך עוסקים אך ורק בענייני משרת הגנתה שהוא המשיך בעקשנות – כמה אופייני הדבר וכמה אומלל – לחפש בשבילה, מבלי שציפה עתה לאיזו טובת הנאה לעצמו. בסוף ספטמבר הוא שולח פתק לקוני ובו שני משפטים, מבקש פגישה 'לרגעים אחדים', בין שלוש לארבע אחרי הצהרים – ולא בערב כנהוג בפגישות אוהבים – 'בעניין של עבודה בשבילך'. בפתקים אחרים הוא מספר לה כי מובטחת לה משרת גנת בגן ילדים חדש העומד בבניינו ועתיד להיפתח בראשית השנה החדשה (1934). בינתיים מובטחת לה עבודה זמנית, אם רק תסור למשרד המתאים בעירייה. בפתק אחר הוא מבטיח: 'את יכולה להיות בטוחה שתקבלי את העבודה. אם בינתיים תהיה איזו עבודה אחרת, דומה לזו, יקחו גם כן רק אותך, כי את עומדת במקום הראשון בתור'; 'יחכי לא בתקווה אלא בבטחון'. בראשית ינואר 1934 הוא כותב להניה, שעקרה בינתיים לירושלים – אם במהלך חיפוש עבודה אם לשם התנתקות מאלטרמן – כי תיטיב לעשות אם תגיע לתל-אביב לערב אחד לשם שיחה 'בנוגע לעבודה'. 'חבל אם ההזדמנות הזאת תאבד', איים. הניה תוכל להמשיך בעבודתה בירושלים 'עוד זמן מה', אבל 'אני מייגעך לך [...] להיראות השבוע הזה במשרד'. מדבר כאן בנו של פקיד עירייה גבוה, הבקי בגחמותיה של הביוקרטיה, ומשום כך 'עצותיו' הן סמכותיות ומחייבות.

אבל מבין מילותיו של בן המפקח בוקעת היבבה החנוקה של העלם הנטוש. אלטרמן שולח את המכתב לביתו של ידיד משותף, משום שאין הוא יודע כלל את כתובתה של הניה, לאחר זו שעזבה כנראה חדר שחילקה עם איזו חברה. הוא משיב על מכתב שהיא כתבה לו והוא קראו 'בעונג רב ובשמחה', אך במכתב לא נרשם מען חדש לתשובה. הקשר ניתק. הניה הסתייעה בשירותיו של אלטרמן וקיבלה

בסופו של דבר את משרת הגנת בתל-אביב, כעדותה המפורשת: 'נתן סידר אותי בעבודה, באמצעות אביו' (דורמן, 211). לא קשה, כמדומה, להבין ללבה ולהימנע משיפוטיות מוגזמת ביחס לנכונותה ליהנות משירותיו הטובים של העלם שלא יכלה לאהוב. אלתרמן כמעט כפה עליה את השירותים הללו, אגב ניצול לרעה של מצוקתה. החיזור הנואש שלו היה פוגעני ובלתי מכובד לא פחות, אם לא יותר, מהיענותה החלקית של הניה לצעיר בלתי רצוי אבל בעל קשרים 'פרקטיים' מועילים.

ה'רומן' עם הניה זיסלא לא היה ראשון או היחיד בחייו של אלתרמן, אשר בזירת היחסים שבינו לבינה היו מלאים כישלונות – גם באותם מקרים שהיה יכול להידמות שהמשורר זוכה ב'ניצחונות' וב'כיבושים'. למעשה, בעצם ימי ההתרחשות של 'טרגדיית' זיסלא היה המשורר שבוי גם ברשת רומנטית אחרת, אשר כמדומה הטביעה חותם עמוק יותר בחייו, אולי מפני שהנאהבת, עבריה שושני, היתה בעלת אישיות מעניינת ומורכבת מזו של הניה, ואלי דווקא מפני שאלתרמן עצמו תרם כנראה את התרומה העיקרית להתרופפות הקשר, ובדרך זו יצאה עבריה ממסכת היחסים אתו פגועה וכואבת מהניה, שהשתחררה כנראה מן הקשר המעיק ללא צלקות כלשהן.

בין הניה זיסלא לעבריה שושני

בשנת 1933, עם שובו מצרפת, התאהב אפוא אלתרמן לא רק בהניה זיסלא אלא גם בצעירה מלאת חן ששמה עבריה שושני (לימים, עבריה עופר). בעוד שהניה היתה, כעולה ממכתביו של אלתרמן אליה ומדברים על אלתרמן אחרי מותו, נערה נאה ופיקחית בעלת אישיות מצויה, הרי עבריה, ככל שאנו יכולים ללמוד מן העדות הקטועה והחלקית, היתה לא רק יפיפייה (מקובל שאלתרמן כתב 'שבילה' את הפזמון: 'מה-לעשות, מה-לעשות, / שאני יפה כזאת; / ושנייה כמוני אין / מן הים עד הירדן?'), אלא גם נערה 'פרובלמטית', בעלת עולם רגשי סוער, עמוק, סבוך, מלא קשיים, מופנם וכלפי חוץ 'שקט' ומאופק; עולם שמשך את אלתרמן, אבל באותה שעה גם הבריחו ממנה. ההבדל בין השתיים ניתן להילמד הן מתגובותיהן על חיזוריו של נתן, הן מיחסן אל פרשיות ההיכרות עמו כעבור זמן רב, כשהיה אלתרמן המשורר בה"א הידיעה של דורו, אישיות בעלת נוכחות ציבורית-לאומית שמעטות כמותה, ולאחר מותו – איקונה ישראלית, גיבור תרבות ששימש מוקד לוויכוח מתמשך בין דורות ונטיות מנוגדות באינטליגנציה הישראלית.

הניה זיסלא שמרה על מכתביו-פתקיו של אלתרמן אליה, מסרה אותם לארכיון של מוסד אלתרמן (ועל כך אנו חייבים לה תודה), אולי כדי שלא יקופח חלקה בביוגרפיה של המשורר הלאומי, כשזו תיכתב. כשפנה אליה מנחם דורמן בשנת 1973 בבקשה שתתעד את סיפור הקשר שלה עם אלתרמן נענתה לבקשה והשאירה עדות, אשר כדרך של עדויות מאוחרות מסוג זה מגלה טפח וסתירה טפחיים, ובעיקר נועדת להקרין דימוי נוח של בעלת העדות וגרסה רצויה של הפרשה שעליה באה העדות לספר. הניה לא שיקרה בעדותה אך גם לא גילתה את עיקרה של האמת החשובה, המכאיבה, המבישה במקצת שאותה מגלה המכתבים והפתקים משנת 1933. היא כמדומה אף לא הבחינה בפער שבין אמת הפתקים והמכתבים ובין העדות המאוחרת, דבר שניתן לתלות אותו בקהות שמחמת זקנה או שמחת ההתנגשות של הרצונות הסותרים זה את זה; מצד אחד, הרצון לשמר עדות לקשר שבינה ובין האיש הדגול; מצד אחר, הרצון שלא לגלות את תוכנו האמיתי של אותה קשר.

עבריה שושני נהגה אחרת לגמרי. הקשר שבין נתן לבינה היה עמוק מזה שבינו לבין הניה, והוא אף לא נותק לגמרי אחרי שנפרדו דרכיהם. שלא כהניה, שאלתרמן סילקה מדעתו לחלוטין אחר תום ה'ירומן' עמה, עבריה לא נשכחה. כל ידידיו הקרובים של אלתרמן ידעו על הקשר הרגשי המתמשך שלו עם האישה בעמק הירדן. וכך, לא רק אחרי נישואיו עם רחל מרכוס בשנת 1935 אלא גם אחרי התקשרותו, שנים אחדות לאחר מכן, עם הציירת צילה בינדר, שנעשתה מעין ידועה בציבור שלו, היו המקורבים ביותר אליו, כגון יעקב אורלנד, יעקב הורוביץ ואליהו טסלר, מתארגנים מדי פעם לטיול בגליל, שממנו היה אלתרמן פורש – בסודי סודות כביכול – לערב או ליום, שאותה בילה במחיצתה של עבריה, שכבר הספיקה להתחתן פעם שנייה (נישואיה לצבי עופר באו לאחר נישואין קודמים, שאליהם נכנסה זמן לא רב אחרי פרידתה מאלתרמן ומהם יצאה, כנראה בדרך הימלטות הסתר, בריחת אהבה, עם מי שנעשה חברה לחיים ואבי ילדיה). ספריו של אלתרמן, שראו אור בחייו, הגיעו לידיה של עבריה בלוויית הקדשות נרגשות. אפילו רחל מרכוס היתה בטוחה בחשיבות הקשר המתמשך בין נתן לעבריה, ואף קבעה: 'איני יודעת היכן היא **בכוכבים בחוץ**, אבל היא ישנה' (דורמן, 223). משה להב, בעלה של לאה אלתרמן, אחותו של נתן, ביטא בבירור את הרושם שהיה קבוע בלבו, כי 'הדמות המרכזית בספר הזה [**בכוכבים בחוץ**] היא **עבריה**', המורה ה'יפהפיה', אשר 'לאה הכירה אותה היטב' (שם, 236).

אחרי פטירתו של אלתרמן פנה דורמן לעבריה עופר בבקשה שתמסור 'עדות' בעניין יחסיה עם אלתרמן ותעביר לידי את צרור מכתביו של המשורר ואת נוסחי ההקדשות שכתב לה על ספריו. היא השיבה לו בפתק קטן (מיום 11 בנובמבר 1973): 'מועט החומר שבידי – ואין ספק שלא יחסר בעשר האגרות, ההקדשות ושאר דרכים הערה נפשו השופעת – וארשה לעצמי לשמור על שלי ועמך הסליחה'.⁸ עבריה התייחסה בכבוד ובחומרת רצינות לרגשותיו של אלתרמן כלפיה ולרגשותיה שלה כלפיו, וויתרה לחלוטין על זכות ה'נצח' בתפקיד אהובתו של המשורר הלאומי. לדעתה, העלמתו של חומר זה לא תפגע בשלמות הביוגרפיה של המשורר כשזו תיכתב. דורמן לא הרפה, ובשנת 1975 ביקש שאם אין ביכולתה למסור לו את המכתבים, תלקט מהם כמה קטעים שאינם נוגעים לה אישית. עבריה נענתה לבקשה. היא דיווחה שהמכתבים כולם נכתבו בשנת 1933, מתל-אביב, והעתיקה מתוכם את מה שהעתיקה. בשנת 1987, עם פטירתה, כתב דורמן שוב לעלה, צבי עופר, התנצל על כך שהוא חודר ל'יתחום היחיד' בלא נטילת רשות, אך גם הפציר שמכתבי אלתרמן לעבריה יימסרו סוף-סוף למוסד אלתרמן. הוא ציין שעופר עצמו יקבע אילו מהם, אם בכלל, יותרו לפרסום. דורמן אף הוסיף לדבריו איום מוצנע: מוטב שהמכתבים יגיעו לידי, ידי מי שחזקה עליו שכבוד אלתרמן ועבריה יקר לו וניתן לסמוך עליו שיעשה במכתבים שימוש דיסקרטי וצנוע; אם לא יימסרו המכתבים לידי שומר נאמן כמותו, רמז, הם עלולים להגיע לידי מי שיהפוך אותם לסנסציה עיתונאית. כעבור כמה שבועות קיבל מעופר את התשובה הקצרה:

⁸ פתק זה לדורמן, וכן הפתק של צבי עופר שנכתב אחרי מותה של עבריה, שמורים בארכיון אלתרמן. הפתק של עבריה, ראו: דורמן עמ' 247.

חבילת המכתבים של אלטרמן לא נותרה – פשוט לא נותרה. עבריה ז"ל לא רצתה שעין זרה תציץ בהם. גם אני וגם בני שמר[נ]ו הבטחנו לה – לא לקרוא בהם. משיחות [בשיחות] מקוטעות איתה נושא זה, לא ביטאה נחת והנאה מאותם קשרים רחוקים. מצטער.

במילים אחרות: עבריה שושני-עופר דאגה להשמיד את המכתבים לפני מותו כדי לשמור מעין זרים את רגשותיו הסוערים של הכותב (יהערה נפשו השופעת), את רגשותיה היא, ואת כלל מערך היחסים שגרמו לה לא מעט כאב, אף כי אולי היו בהם גם רגעי אושר מועטים. אילו היתה יכולה להתרחש פגישה בעולם הרוחות בין תניה לעבריה, אין ספק שהמשורר המסתגר והמופנם היה מברך אותה על מעשיה, שהצדיקו לגמרי את הקשר המתמשך ואת האמון שנשמר בינו לבינה שנים רבות לאחר דעיכת ה'רומן' שלהם ולאחר ששניהם נישאו והקימו משפחות.

עבריה שושני: בין משיכה לאיום

עבריה השמידה אפוא את מרבית החומר הארכיוני החשוב, שעל פיו היינו יכולים לתעד ולהבין את פרשת הקשר עם אלטרמן, אגב כך נטלה מאתנו, בשם צנעת הפרט, טקסטים אלטרמניים שכמה מוותיקי הדור זכרום כמכתבי אהבה יפהפים, וחסרונם מצער ומכאיב. בכל זאת, יש ביכולתנו, מטעמים שיבוררו, לדעת לא מעט על יחסי נתן ועבריה וללמוד מהם דברים חשובים על אישיותו של המשורר ובעקיפין גם על שירתו. אין ספק שהיחסים היו בעייתיים ודו-ערכיים מלכתחילה. אם לא נניח כך, כיצד נסביר את עצם האפשרות של התרקמות ה'רומן' עם הניה בעצם ימי הקשר וההתכתבות עם עבריה? נראה כאילו היה בה, בעבריה, משהו שמשך מאוד את אלטרמן ובאותה עת גם איים עליו. אותה משהו שהוא העניק לו עשרות אם לא מאות ניסוחים פרדוקסליים או אוקסימורוניים בשירי האהבה שלו – אלה שנכתבו לפני תקופת **כוכבים בחוץ** ובייחוד אלה שנכללו בספר זה, ניסוחים כגון:

כִּי חוֹמָה לִי חֲנִיךְ בְּקִצּוֹת מְשֻׁעוֹלִי,
כִּי אֵימָה לִי שִׁמְשֵׁךְ הַקְּבוּעָה לְבָלִי שְׁקֵנֵ.
כִּי אֲנִי מִתְפַּלֵּל
שֶׁתְּהִי שְׁלִי,
רַק לְמַעַן אוּכַל אוֹתְךָ לְשַׁכַּח.

(שירים שמכבר, 67)

אולי לא מיותר להזכיר כאן שהציטוט מתוך השירים אינו מבטא הנחה שהם נכתבו לעברי שושני או שהם צמחו מתוך פרשת היחסים עמה או עם כל אישה היסטורית אחרת. ההנחה היא שמתגלה בהם, ברמה השירית ומתוך זיקה למסורות שיריות ידועות, מערך נפשי שהתגלה גם ביחסו של נתן לאלטרמן לעבריה – ברמת האינטראקציות האישיות.

עבריה שושני היתה ילידת הארץ, בת המושבה בית-גן שבגליל התחתון (לא במקרה שם אלטרמן בפיה את התמליל הפזמוני: 'יש לי גוף קליל קליל/ כי נולדתי בגליל'). אלטרמן הכיר אותה עם שובו מצרפת,

אולי כבר בקיץ 1932 ואלי אחרי השיבה מן הבחינות הסופיות בסוף הסתיו של אותה שנה. עבריה למדה אז בתל-אביב בסמינר לגנות ונראתה בחוגי הבוהמה. אלתרמן פגש אותה בבתי הקפה שנהג לפקוד ונראה כי באביב אותה שנה הגיעו השניים למידה ניכרת של אינטימיות. עבריה, כנראה, ניתקה קשר עם צעיר אחר לשם ההתקשרות עם אלתרמן. לא ברור היכן וכיצד השתבשו יחסי הקירבה האלה. אלתרמן, כדרכו, הביא אותה לביתו והציגה לפני הוריו. הניה זיסלא פגשה אותה בבית האלתרמנים ובבתי הקפה במחיצתו של נתן. היא אף שמעה מפי הנוגע בדבר עצמו ש'היא נחמדה ויפה מאוד', אולם היא לא התייחסה ברצינות ל'יריבה' ול'רומן המתחרה' הזה משום שלמעשה לא היתה מעוניינת באלתרמן, וכפי שהיא עצמה אמרה, 'לא נבהלתי ממנה, כי הייתי די 'ממזרה'' (דורמן, 211). אכן, כלפי חוץ לא נראתה עבריה מאיימת, למרות שהייתה יפהפייה. רחל מרכוס תיארה אותה כ'נערה יפה מאוד, רגועה מאוד, ממש אנטי-תיזה שלי באופי ובחיצוניות. היו לה עיני תכלת גדולות, שקטות, חולמניות. לא היה בה כלום מ'הפראות' שלי' (דורמן, 223). התרשמות זו של רחל היתה מוטעית לחלוטין. אמנם עבריה המופנמת והמסוגרת היתה באמת אנטי-תיזה של הניה ושל כל שאר הנערות ה'שובבות', המפולפלות וה'סוערות'; שאלתרמן נמשך אליהן, אבל היא היתה ההיפך מ'רגועה'. עיני התכלת שלה, היו 'שקטות, חולמניות' רק לכאורה. הן היו מצולות שהסתירו סער פנימי שלא ידע מרגוע. חייה, עד להופעתה בתל-אביב בשנות השלושים הראשונות, היו קשים ואפופי משברים. אביה נפטר בעודה ילדה והיה המת הראשון שנטמן בבית העלמין החדש של המושבה יבניאל, הסמוכה לבית-גן. האם, דינה, אישה מלאת מרץ וכוחות חיים, לא ידעה כיצד תקיים את המשק ואת המשפחה התלויה בצווארה. היא התקשרה עם הממשלה המנדטורית ופתחה בביתה משהו מעין בית יתומים, שאליו נשלחו נערים וילדים חסרי בית לשם חינוך ועבודה במשק. עבריה ושני אחיה גדלו, למעשה, בבית היתומים הזה, בצלה של האם קשת-היום, שגייסה את כל מרצה לטיפול בעניינים היגעים של הבית והמשפחה, וספק הוא אם התפנתה די הצורך לטיפול בילדיה שלה, אשר מהם תבעה עזרה. בין עבריה לאמה התפתחו יחסים מתוחים מאוד, שלא הגיעו מעולם לרגיעה, גם לא לעת זקנה, כשהתגוררה דינה בקיבוץ יפעת בזכות חברותם של עבריה ובעלה, צבי, בו. נוסף על כל אלה אולי היתה במשפחה של עבריה, מצד אמה, נטייה מוטבעת להסתגרות ולהלכי-נפש קודרים (כך אצל אביה של דינה, ממתישבי ראש-פינה בראשיתה, וכך אצל אחד משני אחיה). הנערה היפהפייה לא היתה פופולארית בבית הספר ביבניאל, שם למדה. חבריה הכירו אותה כנערה מסוגרת, זועפת, בלתי נענית להצעות התקשרות וחברות. בתוך כך התפתח עולמה הפנימי העשיר ועמו נטיותיה הספרותיות והאמנותיות, ולימים היא היתה מורה לספרות, משוררת וציירת חובבת (אגב, הנטייה לאמנות היתה 'משפחתית'; אחיה של עבריה, אחיעם שושני, נעשה לימים פסל ידוע, ממבטאי הכיוון היכנעני באמנות הארץ-ישראלית). אין ספק שנטיות אלו הן שפעלו עליה בשעה שחיפשה, למרות אופיה המתסגר, את חברתם של האמנים בבית הקפה של תל-אביב. נפשה נמשכה לספריה של היצירתיות ולחיי הרגש הסוערים האופייניים לה. אנו יכולים לדעת כל זאת על פי עדות בני דורה שהכירו ועל פי עדותה של בנה, אבנר עופר.

שהייתה של עבריה בתל-אביב במחיצתו של אלתרמן לא ארכה, אף על פי שיחסה אליו היה כנראה עמוק ונסער. בראשית קיץ 1933, עם סיום לימודיה בסמינר, היא עזבה את תל-אביב והשכירה עצמה

כגוננת בדגניה אי' שבעמק הירדן. מדוע עשתה זאת? מדוע הפקירה את זירת הקרב על לבו של נתן? קשה להניח שהטעם היחיד למעשה היה נעוץ בכורח כלכלי. דומה שלנוכחותה ה'ממזרית' של הניה זיסלא, לתשוקתו הגלויה של אלטרמן אליה ולחיזוריו האובססיביים אחריה היה חלק בנטישה זו, שהעידה על אופיה של עבריה, על נטייתה להסתגרות ולהרחקה עצמית. בעקבות התרחקות זו כתב אלטרמן את המכתבים הנרגשים שעבריה רצתה לקחתם עמם אל קברה. אילו הצליחה בכך, ספק הוא אם היה בידינו לשחזר את הדינמיקה של מערכת יחסיה עם אלטרמן ולהבין את המשתמע ממנה ברצף הביוגרפי וברצף הפיוטי שנבנה על גביו.

ההתכתבות של אלטרמן עם עבריה שושני

בארכיון אלטרמן מצויים רק מכתב אחד שכתב אלטרמן לעבריה ומכתב אחד שכתבה עבריה אליו. בעזרת שני המכתבים האלה וכן הפלייטון הפיוטי 'גלויות מעמק הירדן', שנכתב בבירור בהקשר של יחסיהם, ניסיתי בשעתו להאיר – הארה חלקית, כמובן – את פרשת היחסים הזאת, במאמר 'ייסורי אלטרמן הצעיר' שהתפרסם ב'מוסף הארץ' (ב-25 ביולי 1998). למרבה המזל, הדברים שנדפסו עוררו את התעניינותו ואהדתו של ד"ר אבנר עופר, בנה של עבריה, והוא העמיד לרשותי עוד שלושה מכתבים שכתב אלטרמן לאמו בשנת 1933 – מסתבר שעבריה לא שרפה אותם או מישהו דאג להוציא אותם מצרור המכתבים בטרם נידון זה לשרפה – וכן תצלום של נתן ועבריה בלוויית משפטים אחדים שכתב אלטרמן על צדו האחורי. זוהי תוספת בעלת ערך מכריע לאוצר הדל – כמותית ואיכותית – של מכתבי אלטרמן המצויים בידינו, ובטוחני שלא רק אני אלא רבים מאוהבי אלטרמן וקוראי שירתו יהיו אסירי תודה לד"ר עופר על נדיבות לבו. בשלושת המכתבים ה'חדשים' ובכתובת שעל גב הגלויה, הנדפסים לראשונה בנספח בספר זה, יש, אם אנו מוסיפים אותם למכתבים ה'ישנים' של אלטרמן ושל עבריה, 'גלויות מעמק הירדן' וכן לכמה שירים שכתב אלטרמן בשנת 1933, כדי לאפשר העמדת תיאור מבוסס, אם כי עדיין בלתי שלם של פרשת האהבה הגדולה בחייו של אלטרמן הצעיר.

מסתבר שהקשר בין נתן לעבריה לא נותק לאחר שהיא עזבה את תל-אביב ועברה לדגניה אי'. כמו כן מסתבר שזה היה קשר עז ועמוק הרבה יותר משהיינו יכולים להניח אלמלא הגיעו לידינו המכתבים החדשים. באחד מהם אלטרמן מזכיר שעבריה נצמדה אליו אחר שנטשה בגללו מחזר אחר, שנחשב אולי לבן זוג 'מוצלח' ממנו:

מה שמצא חן בעיני הוא הדבר שהתרחקת ממישהו בגללי וגם לא שמת לב למה שאומרים החמורים. ובעיקר מצא חן בעיני שהתרחקת ממישהו **בלי לחשוב הרבה** ושלא שמת לב **למרות שחשבת הרבה**. הסכמתי להקרבה זו מפני שהייתי בטוח כי אין את נותנת לי יותר ממה שאני נותן לך – רגש בלי שם ועונג בלי גבור.

הביקור הראשון בדגניה

ההתרחקות, לאחר התקשרות רגשית אמיצה כל כך, לא יכלה אפוא להביא לניתוק מייד. למעלה מחצי שנה לאחר הפרידה פירפר אלטרמן בין הרתיעה מן האהבה, שלא יכלה לעלות יפה, ובין הרצון

העז, שהיה שב ומגיה מדי פעם, לבקש מעבריה 'לעזוב את הכל, לעזוב את העבודה, ולבוא הנה אלי', משום שיצריך שתבואי הנה לתמיד'.

ביוני 1933, כנראה זמן לא רב לאחר היקלטותה של עבריה בדגניה, ובעוד ה'רומן' של אלתרמן עם הניה מתלהט והולך, הוא ערך בכל זאת ביקור של אהבה בדגניה, ביקור קצר בן יומיים בלבד – שישי ושבת – שהרי רק בימים אלו יכלה הנערה להשתחרר מעבודתה. אחרי ביקור זה כתבה עבריה לנתן מכתב סעור וקודר, נובע מלב מורתח ומלא מתח (היחיד שפורסם עד כה)⁹. מכתב זה נכתב כתגובה על מכתב קשה לא פחות של נתן (שלא נותר בידינו), אשר עבריה היתה 'מוכנה שלא לקבלו כלל'. ממכתבה מתברר עד כמה לא עלה הביקור יפה, ומה היו יכולות להיות הטענות והטרוניות שהשמיע נתן במכתבו. היא נותנת תחילה ביטוי להלך-הנפש הקודר והמעונה שלה, שאותו היא מסבירה כתוצאה מן החיים במקום, שאינו מיטיב עמה, 'בדגניה לא טוב לי. מאוד לא', ומן העבודה הקשה עם הילדים שהם 'משוגעים ועצבניים ואינם יודעים עוד לאהוב אותי (ואולי לא ידעו. אנה אני באה?)'. בכל לבה היא מתעבת את חייה בחברה הקבוצתית הקטנה, הדחוסה, הצדקנית ושבעת הנחת מעצמה: אנשים שעבריה אינה חוששת לבטא את יחסיה כלפיהם – 'שנאתים עד מוות. אני בזה להם על כבליהם וקטנותם'. בין השאר, מסתבר, גרם ביקורו של אלתרמן, הבוהמיין הצעיר מבתי הקפה של תל-אביב הטמאה לסנסציה לא קטנה בקרב החברה הזאת, שהחלה לתהות על המוסריות של הגנת הצעירה והיפה מדי. 'כאן מרחחים סביבי. הריחו ריח חטא!', היא כותבת במכתבה, ומוסיפה: 'יערב להם. לי בעצם לא אכפת. איני יכולה לדמות להם – חטאי. כלומר, אי-יכולתה של הכותבת להיות דומה לבני החבורה הוא, בעיניהם, חטאה העיקרי. עם זאת, היא 'מקללת בלי סוף ושולחת את הכל לעזאזל כי אילו עמדתי רגע ופירשתי לעצמי את הרגשתי האמיתית לאנשים ולכל – צריכה הייתי לשלוח את עצמי לאותו מקום'. אולם בהמשך המכתב היא מגיעה אל עיקר המכאוב והריגוש, שאינם בתגובתה השלילית המוחלטת על סביבתה אלא בזיכרון הביקור של נתן, וכן כמובן בפרשת היחסים או הקשר עמו. המכתב נכתב כנראה שבוע או שבועיים לאחר הביקור עצמו, שחל ביום שישי (כדי שיהיה אפשר, כאמור, לנצל את ערב השבת ואת יום המנוחה שלאחריו לשם התייחדות). שוב יום שישי בערב. עבריה יושבת בחבורת צעירים שרים ומתלחשים, צמותיה כרוכות מהודקות לראשה ו'לבי משתגע'. היא פורשת לפתע מן החבורה ויושבת לכתוב למי ששהה כאן עמה לפני ימים אחדים. היא מעלה, ברמזים עדינים, את זיכרון ליל האהבה: הנה הוא הולך אחריה, מחזיק בידה, במשעול היורד אל גדת הירדן. השניים יוצאים את הסבך. השלכת מאושת תחתיהם. נתן מאזין לצרצרים. 'אתה עומד, כי אתה רואה את השמים. ואני מתפלאה אליך העומד באור הירח בדממה – אהוב'. אחר כך, בשעה אחרת, השניים יושבים דחוקים זה אל זה בעגלת הנוער: 'בני השש-עשרה צווחים והלילה נפלא'. הכותבת מייסרת את עצמה ('אני טיפשה') על כל רגע שלא הוקדש להתייחדות. לשם מה היתה פורשת ממנו מדי פעם, 'יוצאת אל האנשים בחשמל, יפה כאשר לא הייתי מעולם ואוהבת כאשר לא אהבתי'. הרי היתה יכולה לשהות בחושך, עמו, לצדו. אבל הכול היה 'כה מתעתע' עד שגם עכשיו היא יכולה לפרוץ לפתע בצחוק על טיפשותה ורתיעתה. אגב כך היא מבקשת את סליחתו של נתן 'על מה שלא הייתי ועל

⁹ המכתב במלואו, ראו: דורמן, עמ' 244-245, ובנספח לשיחה זו, עמ' 658-659.

מה שהייתי', ומודה: 'היה רע (די תכופות) אני יודעת סיבות רבות ואחת מהן היא שלבבי דפק לפעמים בקצב מהיר משלך'. עבריה מסיימת ב'אנא כתוב!!!' ומוסיפה פוסט-סקריפטום: 'שלום בלי סוף'.

למקרא מכתב מסעיר זה מותר להתייחס בספקנות להערכתה של רחל מרכוס, שעבריה היתה נערה סנטימנטלית, 'משהו סנטימנטלי-מתקתק, כאילו בשביל גלויה ארצישראלית' (דורמן, 223). פה מדובר בבירור באדם בעל עומק רגשי בלתי מצוי ויושר ומודעות עצמית מיוחדים במינם. מכל מקום, מן המכתב ברור כי הפגישה, ככל שהיתה נפלאה, היתה גם נוראה. עבריה היתה אוהבת כאשר לא אהבה מעולם, ויפה כאשר לא יפתה מעולם, אבל היחסים בינה לבין נתן לא הגיעו אל מלוא האינטימיות אשר לה התכוונו השניים, ואשר, אילו הושגה, אולי היה נתן נגאל מן ההסתבכות המכוערת עם הניה זיסלא. מדוע לא הגיעו השניים אל האינטימיות הזאת, שבכל בני המקום שיוו אותה לנגד עיניהם כאילו התקיימה, ובמלוא הפירוט הפורנוגרפי? עבריה מאשימה את עצמה, את 'טיפשותה' ורתיעתה, את בריחתה מדי פעם מן האפלולית והטנדו אל 'האנשים בחשמל'. קרוב לוודאי שבהאשמות עצמיות מתהדהדות גם טרוניותיו של אלטרמן, שחש כיצד עבריה משתמטת פעם אחר פעם מידי. עם זאת, ברור שגם לו היה חלק בכישלון. ניצב לאור הירח, מביט בשמים ומאזין לצרצרים, הוא לא שידר לעבר עבריה את המחויבות שהיא ציפתה לה כנראה. הן היא היתה מודעת היטב לזיקתו של נתן האהוב לנערה האחרת. היא בוודאי ציפתה שהוא ירגיע אותה, יביע בבירור את הקדימות והעומק של יחסו אליה. דומה שלכך היא מרמזת כשהיא מציינת שאחת הסיבות שבעטיין 'היה רע (די תכופות)' היא שקצב פעימות לבה היא מהיר משלו – שאהבתה גדולה מאהבתו, או חד-משמעית, ישירה ונחרצת ממנה. הוא לא היה 'מהיר' ונחרץ דיו אלא הניח לערב החד-פעמים להתבזבז מבלי שיתפוס את השור בקרניו. מכל מקום, המטפורה של הלבבות שקצב פעימתם אינו אחיד מעידה על רגישותה של עבריה לאיזו אי-התאמה או חוסר הדדיות המכשיל את הקשר עם נתן, שהיא, עבריה, רוצה בו בכל לבה, וחשה עצמה, כשהיא שרויה מחוץ לתחמו, כאילו היתה שרויה לא רק בגלות אלא בתופת עצמה. אמנם, כפי שיסתבר, הדברים היו מורכבים ומסובכים מכפי שאפשר ללמוד מווידויה הנסער הזה של הנערה האוהבת.

מכתב דו-פרצופי

נראה שלאחר חליפת המכתבים הקשים האלה נותק הקשר לכמה חודשים. אלה היו חודשי השיא של ה'רומן' עם הניה והאירושיין המדומים אתה. בינתיים הצטנן ה'רומן', דעך והלך. באלטרמן גבר הצורך לחדש את הקשר עם עבריה. בסוף אוקטובר 1933 הוא ניסה לעשות זאת. מסתבר שבמשך חודשי הקיץ וראשית הסתיו לא התקיימה כל התכתבות בינו לבינה, שכן את מכתבו אליה מיום 23 באוקטובר 1933, הוא מסיים בבקשת סליחה מן המכותבת על 'המכתב הפתאומי והפרוע'. מכתב 'פתאומי', משמע מכתב בלתי צפוי, מנותק מהקשר של תכתובת שוטפת. המכתב, יותר משהיה 'פרוע' היה דו-ערכי ואף מוזר. הכותב מנסה לחזק בו קשר שכבר התרפה, אך אינו ידע בדיוק כיצד עושים זאת. פרשת היחסים עם הניה, שהדיה הגיעו בוודאי אל עבריה באמצעות החברים המשותפים, אותה 'החבורה המסכנה והמסוכנת שלו' שנתן הזכירה בראשית דבריו, הכבידה מאוד על כתיבת המכתב, והכותב נע בדבריו באי-ביטחון ובחוסר מיומנות בין טון קליל-אגבי מלאכותי של מכר

סתם, המבטיח לידידה מרוחקת לכתוב לה מדי פעם ולספר לה על הקורות אותו ואת הידידים המשותפים, ובין טון של מאהב לשעבר, הנזכר בקרבן שהקריבה הנערה האהובה למענו (כאמור, היא נטשה 'בלי לחשוב הרבה' מחזור קודם) ובימים שהוא שהה במחיצתה, ושניהם העניקו זה לזה 'רגש בלי שם ועונג בלי גבול'. בין שני הטונים האלה העלה הכותב כמה גוני ביניים, שבכולם ניכרו רצונו בחידוש הקשר כמו גם רתיעתו מקשר זה או מהתחייבות ברורה ביחס לקשר בינו לבינה.

תחילה הוא מסביר שהוא כותב לה – בתוך 'בילוי הזמן והעניינים השונים' שבהם הוא נתון – לא רק משום הצורך למלא הבטחה, אלא גם משוך הצורך 'למלא ריקנות'. 'הטבע שלי', הוא שב ומדגיש, 'שונא ריקנות – אולי פשוט מפני שהוא רגיל בה והיא נמאסה עליו. באופן כזה רכשתי לי מעלה על ידי החסרון שלי'. התרגיל הרטורי שביצע כאן אלתרמן היה אופייני ומאלף. בקביעה כי הוא כותב לא משום הצורך למלא הבטחה, הוא יצר את הציפייה לאמירה ברורה ומפורשת שהכתיבה באה מתוך רצון לחדש קשר של אהבה, משום שקשר זה חסר לכותב ומפני שהוא רוצה בו, נכסף אליו. במקום אמירה כזאת באה ההתחממות המבוססת על השימוש הזאוגמטי במקור 'למלא', שאלתרמן משתמש בו במובנו האידיומטי-המטפורי (למלא הבטחה) ובמובנו הליטרלי (למלא ריקנות). משחק המילים איפשר לו שלא לומר במפורש שהריקנות שהוא מבקש למלא נוצרה בגלל ניתוק הקשרים בינו לבין עבריה. אם רצתה בכך, עבריה יכלה לפרש את הדברים כך, אבל ניתן לפרשם גם אחרת. ההתחמקות נתנה את אותותיה בהתפתלות של הכותב בין שיבוח עצמי (הוא, על פי טבעו, שונא ריקנות) ובין גינוי עצמי (הוא שונא ריקנות מפני שהוא מורגל בה; כלומר, מפני שהוא נתון בתוכה); והדו-ערכיות הזאת הכתיבה את המשכו של המכתב. מצד אחד, אלתרמן מציע בו לעבריה שלא תקרא בו כלל, אם היא עייפה או 'ממהרת לאיזה עתון-חי או לאיזה חי אחר' (רמז שהנערה יכלה במשך הזמן שחלף ליצור קשר עם גבר אחר). מצד אחר, הוא מבקש שתקרא 'את כולו' אם היא שרויה בהלך-נפש מתאים, 'חושבת על מזג האויר, או על מצב הרוח או על הספה'. בין כך ובין כך, היא לא תינזק; 'אם לא תרויחי לא תפסיד'. בפיתולי סחור-סחור אלו, בכבדות ביטוי ובהומור מגושם הכותב קרב אל המוקד של מכתבו אך גם נרתע ושב ונרתע מן הנגיעה בו.

סוף סוף הוא מגיע אל הרגע בו עליו לומר לנערה המכותבת, שהוא, נתן אלתרמן, אוהב אותה ורוצה בחידוש הקירבה ביניהם. אבל גם ברגע זה המכתב אינו אומר דברים ברורים. הוא מוסיף להסתובב סביב האמירה המתבקשת ומתנסח בסופו של דבר ברצף משפטים מעוקם ומעוות זה:

אני מצית סיגריה לשם גנדרנות בפני עצמי וזוכר אותך כמו שאת לשם... לא לשם אלא מפני שאת היית פעם. כולם אמרו שאת יפה ואני אמרתי שיפה את [מחיקות] ובאותו הלילה המפולפל יכלו כולם להתאהב בך ואני – רק לאהוב אותך. לכן אם אני רוצה לראותך כעת, אין זאת אומרת שאני אוהב אותך (אהבה באה הלא רק אחרי התאהבות). זאת אומרת שאני רוצה לאהוב אותך שוב. אל תגידי שאני טיפש, כי לא לשם זה הראיתי לך את הטיפשות.

מה יכלו להיות מחשבותיה של עבריה למקרא המשפטים המעונים והסגורים הללו והאזכור העמום של 'הלילה המפולפל', שמשמעותו עוד תבורר להלן? האם הבינה את מה שלא נאמר בהם, אבל השתמע מבין השורות? האם קלטה את ששידר לה הכותב בהזכירו, תיכף לאחר הדברים שהוא אינו

אוהב אותה אבל רוצה 'לאהוב אותך שוב', את המחזר שנטשה למענו (רמז שגם אם נמצא לה בינתיים מחזר חדש, 'איזה חי אחר', ראוי שהיא תיטוש גם אותו?), ואת הרגש בלי השם ואת העונג בלי הגבול שהיא רוותה במחיצתו? לגילוי הלב המרבי הגיע אלטרמן במשפט הפשוט יחסית: 'אם היו רגעים רעים ואי הבנה ואם למרות כל אלה אני כותב לך ומקוה שתעני לי, סימן שהיו גם רגעים טובים'. אבל הוא ממחר לסגת מגילוי הלב הזה להתעניינות כביכול במצבה של עבריה בין הילדים ה'קוראים' לה, למבוגרי דגניה ה'קורעים' אותה לגזרים, להסתתרות מאחורי תכסיסי שנינה, משחק לשון נופל על לשון לאו דווקא מחוכמים ומשעשעים, ולמעבר מהיר לשיחת חולין על מכרים משותפים ועל פגישה אקראית ברחוב עם איזו בחורה שהתעתדה להגיע לדגניה וידעה משהו על הקשר בין נתן לעבריה השוכנת שם. רק לאחר החתימה הכותב מחזיר למכותבת, באמצעות ציטוט מתחנחן מדבריה היא בעבר ('יופי שלי, אני אכתוב לך מכתבים קצרים') שהוא בעצם מצפה לתשובתה, והתשובה, אם גם תהיה קצרה, צריכה להוות איתות ברור מצדה: איתות של נכונות לחידוש הקשר, ולו גם, לפי שעה, בנוסחה מורחקת וממותנת, נוסחת ההתכתבות.

'הלילה המפולפל'

בדברים על 'הלילה המפולפל', כמו גם על הרגש בלי השם והעונג בלי הגבול, אלטרמן רומז לאינטימיות הארוטית ששררה ביחסים שבינו לבניה בעבר. 'הלילה המפולפל' שבו כולם יכלו להתאהב בעבריה ואילו הוא, נתן יכול 'רק לאהוב אותך', היה ללא ספק לילה של אינטימיות סוערת. בעוד אלטרמן מזכיר אותו במכתבו ברמז בלבד (אם כי ייתכן שהמחיקות המעובות שבאו לפני האזכור נועדו להעלים ולבטל דברים מפורשים יותר), הוא שקד על עיבוד רשמי מאותו לילה בשיר 'עץ הפלפל', שעוד ידובר עליו. השיר החיה זיכרונות של התנסות ארוטית עזה, שהדובר (המייצג את אלטרמן) והנמענת לא נטלו בו חלק שווה. הדובר עדיין היה בבחינת 'לילה מתאבד', עמוס תשוקה עיוורת, בעוד שהנמענת היתה 'כבר צהריים', כולה מוצפת אור. לכן, בעוד היא ממחרת לסגת, להיסגר, הוא נותר בלב הסערה הרגשית והפיזית:

פְּטִישֵׁי הַגָּא עֲדִין מְרַסֵּק אֶת

רְמוֹנֵי גוֹפֵךְ הַעֵז וְהַיֶּקֶר.

(שירים 1931-1935, 118)

דברים אלו, שמשמעותם הסמלית ברורה אבל גם מורכבת, מרמזים על איזה העדר הדדיות בריגשה הארוטית המתוארת, והם הופכים על פיה את טענתה של עבריה בעניין הקצב המהיר יותר של לבה. עם זאת, דומה שהם מגלים גם איזה חשש שקינן בלבו של אלטרמן מפני כוח הרסני שבו, אשר אולי יביא נזק והרס לאישה הנאהבת ('פטישי הגא... מרסק'). ייתכן שאלטרמן העלם אותם במסגרת הניסיון העקיף להסביר או להצדיק את הקרע בינו לבין עבריה ואת 'בגידתו' בה (ההליכה אחרי הניה). מכל מקום, השיר, שראה אור ב'טורים' ב-22 בדצמבר 1933, חודשיים לאחר שילוח המכתב, עתיד למלא תפקיד, לאו דווקא חיובי, בהמשך התפתחות הקשר שבינו לבין עבריה.

מכתב של אהבה ותשוקה: 'צריך שתבואי הנה לתמיד'

נראה שאחרי קבלת מכתב זה התחדש הקשר בין השניים ואף התחזק במהירות. על כך מלמד המכתב הבא של אלטרמן שהגיע לידינו (אף הוא מן המכתבים ה'חדשים'), שנכתבו בערבו של נר א' לחנוכה תרצ"ד, זמן לא רק אחרי המכתב שצוטט כאן. הטון כאן שונה לגמרי מזה של קודמו. מראשית הדברים מקרין הכותב אהבה ותשוקה. אלטרמן מספר כיצד 'היום בין 4 ל-5 אחר הצהריים הרגשתי פתאום רצון משונה וחזק לכתוב אליך. אחרי שגמרתי למחצה את כל העבודות ה"רשמיות" שלי רצתי הביתה כחץ מתגעגע מקשת מתוחה', וכעת, מצויד בסיגריות ובכוס קפה חם ושחור, הוא כותב בהרגשת רווחה ובהשתפכות הרגש. העילה למכתב – שמועה ששמע על ביקור קרוב של עבריה בתל-אביב, לרגל כינוס לימודי שייערך בימי החנוכה. אבל התברר כי השמועה היתה חסרת יסוד. אלטרמן ידע: 'היא לא תבוא'. ניכר שעדיין לא התרחשה פגישת פנים-אל-פנים מחודשים בינו לבין עבריה. אבל פגישה כזאת עמדה להתרחש בקרוב. אלטרמן לא בוש לומר כי 'לו היינו מסוגלים לעשות מעשי שטות חשובים, הייתי אומר לך ומבקש ממך לעזוב את הכל, לעזוב את העבודה, ולבוא הנה אלי ו'צריך שתבואי הנה לתמיד'. אגב כך ניכר שבמסגרת הקשר שהתחדש שלחה עבריה לנתן 'חומר' שליקטה מפי ילדי הגן שלה והוא הבטיח לעשות בו שימוש ספרותי 'במוסף' (אולי המוסף לילדים של 'דבר', שנקרא לימים בשם 'דבר לילדים'). אלטרמן שלח לעבריה תצלומים שלו, הזכיר לה את 'העניבה שלי שאולי עודנה מחבבת את מותניה. מדובר כנראה במתנה או בלקיחה שלקחה עבריה מאלטרמן בימי האינטימיות שלהם. במכתב הקודם הזכיר הכותב גם את הסוודר ששאלה ממנו עבריה באחד מלילות החורף; אותו סוודר 'שהרגיש פעם אחת כיצד אדם אוהב את נכסיו כשהם עוברים לידי אחרים'. המכתב כולו נושם אינטימיות וכמיהה לתוספת אינטימיות.

הביקור השני בדגניה: שבעת ימי המשתה שהוחמצו

בעקבות כל אלה ביקר אלטרמן אצל עבריה בסוף נובמבר 1933. זה היה ביקור ממושך בן שבעה ימים שתועד תיעוד מלא בכמה מן הטקסטים המצויים בידינו, בראש ובראשונה בטקסט ה'רשמי', רשימה רבת-חן, 'גלויות מעמק הירדן', שהתפרסמה ב'טורים' ב-8 בדצמבר 1933¹⁰, ובשני טקסטים פרטיים – מכתב (גם הוא מ-8 בדצמבר) ששלח נתן לעבריה יחד עם גיליון השבועון שהרשימה העיתונאית התפרסמה בו, המכתב היחיד מבין מכתביו לעבריה שהיינו סבורים שנתן בידינו; ומכתב מ-27 בדצמבר, שהוא אחרון מכתביו של אלטרמן לעבריה שהגיעו אלינו. כל הטקסטים האלו מדווחים, בהדגשים ובטונים שונים, על מפולת חדשה, אולי סופית, ביחסים שבין המשורר לאהובתו.

הרשימה העיתונאית נכתבה במסגרת של פרויקט עיתונאי שקיבל על עצמו אלטרמן באותם ימים לשם חיזוק היסוד העיתונאי האקטואלי של כתב-העת החדש של חבורת שלונסקי, שהוא היה מעורב בלב ובנפש בעשייה בו ולשמו. הפרוייקט נקרא 'בין אדם למקום', והיה אמור להעלות תמונות הווי ממקומות שונים בארץ ולהדגיש את הזיקות הנרקמות באותם מקומות בין בני האדם לסביבתם. בגיליון הראשון של 'טורים' כבר פורסמה הרשימה 'ערים בעולם: חיפה' (22.6.1933); ובניתיים כבר

¹⁰ הרשימה כונסה בספר יחד עם רשימות אחרות של אלטרמן. ראו: 'גלויות מעמק הירדן', במעגל, עמ' 132-136.

החלו להתפרסם גם רשימותיו הפיוטיות הידועות של אלתרמן על תל-אביב, ובמיוחד על הרובע המסחרי הדרומי שלה, אשר לו בעיקר היתה נתונה אהבת המשורר. והנה עתה נוספה לרשימות אלה הרשימה על עמק הירדן ועל דגניה א' ודגניה ב', על כנרת, האגם והקבוצה, על הילדה נירה (נירקה), שנולדה בדגניה ודיברה עם נתן על האי שבירדן ועל נחש-המים שקינן בין קני הסוף שלחופיו, וגם על מפעל רוטנברג ש'העליב את הרומאנטיות הענוגה' של הנהר ושילח בה את אור החשמל, ש'השליך לתוך מחסן ההיסטוריה את מנורות ה"לוכס" והנפט', ונתן לא ידע למי לתת את אהדתו, לילדה נירה או לרוטנברג, אשר תעוזת המפעל האלקטרו-הידרואלי שלו עוררה את התפעלותו (במעגל, 134).

פרוייקט 'בין אדם למקום' היה בעל חשיבות ניכרת (בעיקר בזכות הרשימות על תל-אביב) בתהליך ההתפתחות הנפשית והספרותית של אלתרמן, ועוד ידובר בו. יצירת היחס או הזיקה למקום באה אצל אלתרמן לחזק או גם להחליף את היחס לאובייקט הרופף שנתגלה בקשריו עם אנשים ובעיקר נשים. ברור שהרשימה 'גלויות עמק הירדן' שייכת לפרוייקט בעיקר במובנו התחליפי הזה, שכן הקשר הנוצר בו עם הנוף בא, למעשה, לייצג את הקשר שלא נוצר עם האישה. בפנימיותה מהווה הרשימה וידוי של אלתרמן על פרשת היחסים עם עבריה שושני. עליה, על על עבריה, מדבר אלתרמן כשהוא מספר ש'שבעה ימים ושבעה לילות סובבו אותי במעגל (הקסמים?) הזה. ימים ולילות עגולים, נתונים בדפוס הררי כיון משומר בחבית מוצקת, הדוקה היטב בין שני מיכסי שמים, אוורירי וגדול – מלמעלה, מימי וקטן יותר – מלמטה'. לא על הנוף בלבד מדובר כאן אלא על שבעת ימי המשתה, שהיה צריך להיות ולא נתהווה, ועל יין האהבה המשומר, שהיה צריך להישותת אך לא נשאב מתוך החבית המוצקת. ועל כך אלתרמן מדבר כשהוא אומר לפתע בגוף ראשון רבים: 'סביבת הכנרת היתה לנו למין סמל של יופי ארצי', ועל כך הוא מדבר, למעשה, כשהוא מפנה את תשומת לבו של הקורא לצרצרים ו'שריקתם הפולחת'; שוב אותם צרצרים שנתן האזין להם לצד עבריה לאור הירח תחת שיאחז אותה בזרועותיו ויאמר לה שצריך לומר. גם ברשימה שבעיתון מתפרשת משמעות שריקת הצרצרים כך: צריך להאזין להם במשך זמן רב כדי להבין שאין הם שורקים סתם בעלמא. כי הלילה פה הוא גבוה יותר מדי, מתוח יותר מדי, זוגיתי ושביר מעל לכל מידה. השמים התנפחו ונעשו דקים להתפקע. הברושים הולכים בשורה ארוכה מדגניה א' לדגניה ב', כסהרורים שיקיצה פתאומית עלולה להטריף את דעתם עליהם. פנסים רחוקים מהבהבים בזהירות, ברעד, כי העולם נהפך לבועת-סבון והאור הוא מחט חדה. ובתוך כל זה שוכבת האדמה. אבריה נתאבנו מפחד. ראשה כבוש. רק צרצריה צועקים באימה רבה. הוא יראה לשאת עליה את כובד הקלות הזו, את המתחיות הסופית, את הנשימה העצורה. נדמה, כי אם תפסיק פתאום את זעקתה יתמוטט הכל, יפול ויתנפץ לרסיסים... (במעגל, 133-134).

דומה שאין צורך לנתח בפירוט את התיאור הפרוייקטיבי הזה, המבטא בצורה כה ברורה תחושה של פחד, אימה מהתפרקות פתאומית, קיפאון הנרתע מהשתפכות, שיתוק סהרורי, שהיקיצה ממנו עלולה להטריף את הדעת; בקצרה, תשוקה דרוכה ועצומה ופחד משתק מפני האפשרות של מימושה. לבו

המאויים של אלתרמן צועק כאן עם הצרצרים ונשימתו נותרת עצורה. דומה שעל כך התלוננה עבריה כשדיברה כמה חודשים קודם לכן על לבה ההולם בקצב מהיר מזה של לבו.

השוחט ששחט

אולם אלתרמן לא ביטא ברשימה את שאירע בשבעת ימי או לילות המשתה שלא הוחג אך ורק במטפורות ובתיאורים פרויקטיביים. הוא דיבר על כך גם במפורש, בסיום הרשימה, בפרק הקטן בעל הכותרת הטעונה כל כך: '...ואתא שוחט'. כאן מתואר טיול ערבי במשעול המוליך מדגניה לכנרת. בדרך כלל, אומר המשורר, המהלך בנתיב הזה אינו יודע לאיזה צד יביט, לשמאל או לימין, שכן שני הצדדים עוצרי נשימה ביופיים. אולם בטיול שמדובר בו לא הביט הכותב לא לשמאל ולא לימין, 'מפני שראיתי רק את היצור ההולך עמדי'. הערב היה יפה והכביש הכחלחל זחל באיטיות. אילו חדלו השניים מלכת, 'היינו באים ודאי למקום בלתי-ידוע לגמרי, למקום שלא כל הדרכים זוחלות אליו'. אנו, הקוראים, מבינים עתה לאיזה מקום בדיוק התכוון המשורר, אבל השניים לא הניחו לעצם ללכת לאותו מקום. הם זכרו 'היטב' כי עליהם להגיע לקיבוץ כנרת ולא לשום מחבוא אהבים בצדי הדרך. מה צורך היה להם בקיבוץ כנרת ואיזהו השד שעיקב בעדם להגיע לאותו מחבוא? אין לאלתרמן תשובה ברורה על שאלות אלה, אשר בעצם רק בגללן הוא כתב את רשימתו. הוא אומר: לפעמים אני חושב כי שני אנשים, הנמצאים ביחד לבדם, אינם מסוגלים לחשוב כל מחשבה רצינית, אבל מכיוון שאז נמצאתי עם מישהו – לא חשבת אפילו מחשבה זו.

הכתוב מלמד הן על מה שנאמר בו במפורש הן דברים המבטאים ערפול ובלבול רכשי, כבתיאור בני זוג המצויים לא לבדם אלא 'יחד לבדם'. הם לא היו רק מבודדים, סוף-סוף, מסביבתם, אלא גם בדודים ומופרדים זה מזה. במצב זה אי-אפשר לחשוב מחשבה 'רצינית': זהו מצב משתק מבחינה מנטלית, מונע מחשבה ודיבור על הדברים החשובים באמת. הכותב היה משותק כל כך עד שאפילו לא הבחין בשיתוקו ('לא חשבת אפילו מחשבה זו'). בהמשך הדברים הוא מוסיף ומפרט: אני והיצור ההולך עמדי, רצינו לדבר, אבל חשבנו, כי הערב מפריע לנו. נוסף על זאת חשבנו, כי עלינו לדבר רק דברים חשובים, והדברים החשובים או שלא היו, או שלא רצו להיאמר. למצב כזה אין שם. אפשר לקרוא לו – מצב מיוחד.

למצב אולי אין שם, אך תוכנו ברור וגלוי, והוא אף תואר פעמים רבות בספרות. למשל, ניתן לערוך השוואה בין טיולם של נתן ועבריה לכנרת לבין הטיול ביער של הסופר והפילוסוף סרגיי קוזנישב, אחיו החורג של קונסטנטין לזין, ושל העלמה ואריה באנה קראנינה. הכול, לרבות בני הזוג עצמם, מצפים שסרגיי יגלה לוואריה את אהבתו ויבקש את ידה; אבל השניים, המתכוונים מכל לב להשיח בדברים הרציניים העומדים על הפרק, מתחילים פתאום לדבר דווקא על סוגים שונים של פטריות, ואז 'גם הוא וגם היא הבינו מייד כי העניין היה כלא היה, כי הדבר שצפוי היה ליאמר – לא ייאמר'¹¹.

¹¹ לב טולסטוי, אנה קראנינה, ב (תרגום: יצחק שנהר), שוקן, ירושלים ותל-אביב תשי"ז, עמ' 125.

גם אצל נתן ועבריה הדברים החשובים שאמירתם התבקשה, 'או שלא היו, או שלא רצו להיאמר'. ואז הופיעה לפתע דמותו הצנומה והמוזרה של השוחט הטברייני, בגבריים לבנים וזקן פיאות אדמוניים-חלודים, זה היה השוחט העושה דרכו על אופניים בין המשקים, ועבריה צוחקת ומעירה לנתן: "כל הבהמות בעמק הירדן רואות אותו במבטן האחרון". הדובר וה'יצור' המהלך לצדו מתחילים בשיחה על השוחט ומעשיו וזו משמשת אותם עד בואם לקיבוץ כנרת, ממש כמו השיחה על הפטריות ארוכות השורשים וקצרות השורשים **באנה קראנינה**. הרשימה נחתמת במשפט: 'סיפור קטן זה הובא אתי בין הגלויות מעמק הירדן והמעניין בו הוא, שהשוחט שחט הפעם דבר-מה לא במשקים עצמם, אלא בין משק למשק'. כביכול השוחט ולא הפחדנות והשיתוק של הכותב הוא שהמית את מה שהיה יכול להיות בינו לבין ה'יצור'; עצם השימוש במילה 'יצור' מלמד אולי ששום דבר לא היה יכול באמת להיות שם. או שמא רמז אלתרמן בדברים על השוחט דווקא לאותו חשש מן היסוד האלים שבתוכו, שהוא נתן לו ביטוי גם בדברים על הפשיט המרסק שביעץ הפלפל'. ההיאחזות בדמות השוחט באה, ללא ספק, להסביר איזה מחדל או הימנעות, וייתכן שאלתרמן לא היה מודע לכל מה שהשתמע מהם. מכל מקום, את ההסבר הזה הוא שלח עם מכתב מלווה (שיידון תיכף) לעמק הירדן, שהרי הרשימה 'גלויות מעמק הירדן' היא בעצם מכתב התוודות, מכתב של כישלון ואין-אונות שנשלח אל עבריה שבדגניה א'.

התווית מסלול הנסיגה

איננו יכולים שלא לשאול את עצמנו כיצד התרשמה עבריה מתיאור אמנותי זה של השיתוק שאחז, לדברי אלתרמן, בו ובה כאחד ושל השוחט ששחט כביכול לא רק את בהמות המשקים אלא גם את הזוג שהיה מהלך 'בין משק למשק'. מאחר שלא כל מכתביהם של עבריה ונתן הגיעו לידינו, לא נוכל לדעת לבטח מה היתה תגובתה. אמנם, משהו מן התגובה הזאת השתמר בקטע מן הקטעים שהיא העתיקה לבקשת מנחם דורמן מן התכתובת הישנה בינה לבין אלתרמן. בקטע זה היא האירה את עיניו של המשורר ביחס לשוחט לבן הפוזמקים ואדום הזקן, שבו כבכול היתה תלויה קלקלת השידוך שהופר. שוחט זה, ציינה עבריה, היה לא רק מי שבהמות עמק הירדן 'רואות אותו במבטן האחרון' אלא גם האיש שהשיא את כל הזוגות באזור, לרבות אלה שחיו בצוותא וגידלו ילדים ללא חופה וקידושין. מותר לנחש מה רמז רמזה האישה הצעירה בהסבר זה. דומה שהיתה אומרת לנתן: בעוד שאתה ראית לנגד עיניך רק את מי ששחט כביכול את האהבה, אני ראיתי את מי שהיה יכול להעניק לה גושפנקה ולהפוך אותה מאפשרות למציאות אנושית חיה. אתה חיפשת את הדרך החוצה, ואילו אני חיפשתי את הדרך פנימה. הרי אין זו אלא חזרה מרה וסרקסטית על מה שכבר כתבה בסיום מכתבה: 'היה רע (די תכופות). אני יודעת סיבות רבות ואחת מהן היא שלבבו דפק לפעמים בקצב מהיר משלך'. ברור שהיא ציפתה לגיסטה ברורה של נתן, לחזרה מפורשת על ההצעות שכבר עלו במכתביו: 'הייתי אומר לך ומבקש ממך לעזוב את הכל [...] ולבוא הנה אלי', 'צריך שתבואי הנה לתמיד'. הצעות כאלה לא באו.

אלתרמן, מודע ולא מודע לחומרת הדברים שהשתמעו מרשימתו החיננית, עדיין לא היה מוכן לתגובה אשר אמנם לא איחרה לבוא. במכתב ששלח לעבריה יחד עם גיליון 'טורים' שבו נדפסה הרשימה (הוא

אמנם כבר השיב למכתב שהגיע ממנה לאחר ביקורו), הוא פותח במגננה זהירה, המוסווית בשפע דברים על עיסוקיו הספרותיים ובהבטחות שיכתוב 'במוסף' על ילדי העמק וישלח לה בדים וצבעים (כאמור, עבריה היתה גם ציירת חובבת). עם זאת, גם כאן החל אלטרמן בהתוויית מסלול נסיגה מן הנלהבות של מכתביו הקודמים ובביצור אגפים כנגד ההתקפות העלולות לבוא בעקבות קריאתה של עבריה ב'גלויות מן העמק'. 'את זוכרת את הערב שבו טיילנו מדגניה לכנרת ופגשנו את השוחט?', הוא מנסה להקדים רפואה למכה; 'אל תכעסי על מה שכתבתי, קראי את זה כמו מכתב'. את מכתבו הוא מגדיר כאחד ממכתבי האהבה הרבים שהיא מקבלת בוודאי ממעריציה: 'אם גם הוא יותר פיקח מהם הרי הוא בעצם אמיתי וטפשי כמוהם'. אבל השדר ששידר המכתב לא היה שדר אהבה חד-משמעי, ולו גם טיפשי. אלטרמן צירף למכתבים כמה תצלומים שצילם הצייר אליהו ניומן, שאף הוא התארח עמו בדגניה א' (אלטרמן היה מקורב לניומן והתייחס בהערצה לעבודותיו. כשאלה הוצגו במאי 1934 כתב מאמר הערכה נלהב עליהן). במכתבו אלטרמן מתבונן ב'גלויה הפוטוגראפית', שבה הוא ניצב לצד עבריה ומהרהר: 'תמונתך כעת לנגד עיני, גם במליצה וגם בצלום' – למעשה, עכשיו האישה הצעירה היתה צריכה להימצא לצדו בחדרו או שהוא היה צריך להימצא בחדרה, ואז הוא היה מתבונן לא בתצלום אלא ב'ראשך הטוב', אלא שבנסיבות הקיימות הוא חייב להגביל עצמו בהבטה בתצלום בלבד. בהמשך הדברים הוא מסביר שהריחוק המחייב הבטה בתצלומים איננו תוצאה של כורח פרקטי ותו לא: יש בו גם משהו המתחייב ממסכת היחסים שבינו לבינה. הנה 'אנו שנינו (אני ואת) עומדים זה על יד זה כאילו לא כלום... הכל כאילו. אבל כאשר נדמה לי כאילו אני רוצה אליך – אני רוצה אליך מאוד'. מכתבה שהתקבל 'הטיל אותי על הספה לחצי שעה ולא הרשה לי לענות לך. חבל שלא שמעת כיצד שתקתי אז'. אחר כך באו ימים של דיבורים, 'אבל כאשר רציתי לדבר אליך לא מצאתי מה לאמר. אפשר למלא מכתבים באותיות, אבל אי אפשר למלא מכתבים בזה ש"אני רוצה כי תהיי אתי". מדוע? 'את נראית לי כל כך לבנה ושקטה וטובה בשבילי עד שאין אני יכול לראות אותך אחרת. לכן, לפעמים אינני רואה אותך לגמרי. את מבינה?' (דורמן, 245-246).

דומה שעבריה הבינה מה שכתב לה נתן כמעט מפורשות, ומה שנאמר בעקיפין מטפוריים ברשימה בעיתון. אלטרמן מציין את מצב ה'כאילו' השורר בין שניהם (כאילו אהבה, כאילו פירוד), שהוא מצב דו-פרצופי מעיקרו: כשנדמה לו כאילו הוא רוצה אליה, הריהו באמת רוצה אליה מאוד; אבל באותה מידה כשהוא רוצה אליה מאוד, הריהו רק כאילו היה רוצה בה. הוא גם מכיר בכך שהוא חרד חרדה משתקת מן המגע אתה. היא נראית לו 'כל כך לבנה ושקטה וטובה' בשבילו, עד שאין הוא מסוגל לראותה לצדו אלא לבנה, טובה, קרה וסטטית. מה יקרה אם היא תהיה לצדו דווקא סמוקה ולוהטת ויוקדת מתשוקה? אם כך יהיה – תתרחש קטסטרופה. הלילה השביר והזגוגיתי יתנפץ, השמים, שהתנפחו ונעשו דקים מדי, יתפקעו. הברושים בדרך מדגניה א' לדגניה ב' ייצאו מדעתם. העולם כולו יהיה לבועת סבון שמחט חדה חדרה לתוכה. משום כך, הוא מודה, כמעט בגלוי, 'לפעמים אינני רואה אותך לגמרי'. היינו, בשעות של תשוקה הוא צריך לבצע את התרגיל המנטלי של מחיקתה המוחלטת. באותה מידה הוא יכול לדבר אליה כשהוא שותק אותה. ואם בכך לא די, תבין עבריה את כל השאר מסיפור השוחט, שהוא 'מכתב אהבה' בתחפושת של רשימה עיתונאית.

בין שהבינה עבריה את כל רמזיו הדקים של אלטרמן, שתוכנס, בחלקו, היה חבוי אפילו מעיני הכותב, בין שלא הבינה, היא קלטה ללא ספק את עיקר המסר שהשתמע מהם. תגובתה היתה כנראה שתיקה רועמת. אלטרמן, שציפה למכתביה, נעשה מודאג יותר מיום ליום. דאגתו הוכפלה משום שבינתיים, שבועיים לאחר הופעת 'גלויות מעמק הירדן', נדפס ב'טורים' השיר 'עץ הפלפל' על תיאוריו החושפניים. המשורר הבין שבתיאורים אלה חצה איזה קו, שאסור היה לחצותו. עם זאת, היה מודע לכך שבשיריו לא יוכל להימנע מחציית קווים כאלה.

מכתב התנצלות ופיוסין שלא הועיל: 'האם את תהיי אתי כשתהיי אתי'?

ימים ספורים לאחר הופעת השיר כתב נתן לעבריה עוד מכתב, אף כי עדיין לא הגיעה ממנה שום תגובה על מכתבו הקודם. הוא יודע, כתב, שהיא שרויה בכעס ובדיכאון. כשהוא מתבונן בתצלומים הנוספים שקיבל מניומן ורואה אותה צוחקת אליו, 'כאילו אינך כועסת לגמרי', הוא מנסה להרגיע את עצמו, אך ניסיון זה אינו עולה בידו. גם עדותה של שרה'קה (ידידה משותפת), שהגיעה מדגניה ('במקום מכתב') ודיווחה על מצב הרוח הטוב שעבריה שרויה בו כביכול לא הפיסה את דעתו. הוא יודע שעבריה כועסת על ה'גלויות מעמק הירדן' ועוד יותר מזה על 'עץ הפלפל'. הוא מודה כי בכל הנוגע לשיר הצדק אתה. 'דברים כאלה אסור לאמר בקול רם הנשמע לכולם. צריך לדעת לדבר בלחש. [מחיקה]. אבל אני הנני אדם מסכן במידה ידועה. מה שדיברתי או חשבתי פעם ברגש אמתי (רק כזה!) נחרת בי כמו בלוח של פתפון, והמגביר קול עושה כמובן את שלי'. כלומר, הדברים החשופים על הקשר המיני בין דובר השיר לנמענת שלו היו צריכים להיות עקיפים ומוסתרים יותר, אבל אלטרמן ה'מסכן' אינו מסוגל להנמכת קול כמו זו שהתבקשה במקרה הנוכחי. מעבר לכל אלה, מאחר שהוא, אלטרמן, הסיבה העיקרית לזעמה ולדיכאונה של עבריה, הוא מציע לה הצעה שיש בה משום התכוונות לטרוניה העיקרית שלה, שאמנם נותרה בלתי אמורה. הוא מזמין אותה לפגישה נוספת של 'יום או יומיים (כמה מותר?)', אבל פגישה בלי מכרים וחברים, אשר תיערך לא בדגניה אלא בטבריה האנונימית. 'טוב יותר שם בשביל שלא יהיו מסביב כל מיני "אישים"' וההתייחדות תאפשר לגבר ולאשה הצעירים לדעת היכן הם עומדים זה ביחס לזה. אגב הצעת הפגישה ה'חצופה' הזאת, אלטרמן שולף לפתע פתאום את מה שנראה לו כנימוק לכישלון פגישותיו עם עבריה ביוני ובנובמבר. הדברים כתובים בגילוי לב נדיר, והם ראויים לקריאה מדוקדקת ומרוכזת. לא די בכך, הוא אומר, שהפגישה הנוספת תהיה משוחררת לגמרי מנוכחותם של זרים. אמנם, עליו ועל עבריה להימצא ביחידות, 'רק אני ואת', אלא שהכרח הוא 'שתהיי גם את. הגידי את האמת: האם את תהיי אתי כאשר תהיי אתי?...! הדברים זורקים אור אחורנית על רמזים שנרמזו ב'גלויות מעמק הירדן', ועל טענות שכנראה הושמעו במכתבו של אלטרמן לאחר הביקור הכושל ביוני, ועליהן הגיבה עבריה במכתב התשובה המעונה והנסער שלה. אלטרמן הבחין באיזה חלל ריק המצוי בלב מערכת הקשרים שלו עם עבריה: חלל של אי-נוכחות, של אי-התייחסות. כשעבריה היתה אתו היא בעצם לא היתה אתו, אלא היתה שרויה במקום אחר, בחלל נפשי אחר. בכך, למעשה, דן השיר 'עץ הפלפל':

אָז עוֹלָם קָרִיר עָצַם עֵלְיוֹ רְשֵׁת,

וְשָׁעָה נְבוֹהָה הַפִּילָה שֶׁבֶל צֶל.

זְרוּתְךָ גִּוְעָה בִּיפִי גְסִיסָה נוֹאֶשֶׁת
וְאֲנִי יִדְעֹתִי – הִיא לֹא תִנְצֵל.

אִם אֲנִי צָמָא כָּעֵת אֶל צִנְאֵרֶיךָ,
אִם אֲנִי חוֹנֵק אֶת זִכְרְךָ גִּוְרֵתְךָ,
רַע לִי בְחֻשְׁבֵי נְשָׂאָתְךָ כְּכֹר צְהָרִים
וְאֲנִי עוֹדֵנִי לִלְלָה מִתְּאֲבָר.
אֶת רוּאָה בְּאוֹר, לְכֹן מִהֲרַת לְסִנְתָּ,
וְאֲנִי כָּאֵז אֲנִי רוּאָה דְכָר.

(שירים 1931-1935, 118)

'האהובה מנשוא'

עבריה עצמה הודתה באמיתות ההבחנה הזאת כשתיארה את התרוצצותה בעת ביקורו של אלטרמן אצלה מן האפלה אל אור החשמל, מן ההתייחדות טן-דו אל חברת האנשים – אוהבת אך לא מסוגלת להיות נוכחת. אי-הנוכחות לא נבעה מחוסר התעניינות ומהעדר מחויבות רגשית, מעין אלה שנתקל בהם אלטרמן בניסיונות ההתקרבות שלו אל הניה זיסלא. היא הוקרנה מתוך איזה סדר או חלל פנימי במעבה האישיות, שעבריה נשאה עמה למן ילדותה במושבה. אלטרמן, בחושי החדים, חש בדבר המקפיא והזר הטמון בעומק הנוכחות של עבריה. 'אבל שתהיי גם אתי', תבע, זעק] וידע שעבריה לא תוכל בתביעה זו. 'הגידי את האמת: האם את תהיי אתי כאשר תהיי אתי?...!' מן השאלה הנואשת עצמה השתמעה גם התשובה. מכאן, מן התחושה הזאת, נולדה רתיעתו מעבריה. ככל שהוא יכול לאהוב אותה ולהתרפק עליה מרחוק, בעת הפגישה בפועל, בטווח הקירבה המיידית, היכתה בו הידיעה הפנימית שעבריה אינה נמצאת לגמרי אתו גם כשהיא אתו בגופה ובנפשה. אין היא נמצאת אתו מפני שאין היא נמצאת עם עצמה. הסדק הפנימי מפריד את עבריה מעבריה קודם שהוא מפריד אותה מנתן. על סמך ידיעה כזאת כתב כעבור שנים אחדות טורים כגון אלה בספרו **כוכבים בחוץ**:

הִנְצַחִיתוּ לֹא קָרָאתִי בְשִׁמְךָ הַמְקַפֵּיא.
אֶל יְמֵי מִן הָהָר אֶל תְּרָדִי.
מֵאֲבֵלֶךְ הַזֹּהֵר, מִשְׁפָּתֶיךָ עַל פִּי,
מִמּוֹתֶךָ בְּעֵינַי, יִרְאֵתִי.

('בהר הדומיות', שירים שמכבר, 64)

או בשיר הפותח במילים 'את הלילה שלך, שעזבת לבדדי':

בְּיָדִי, שְׁנֹנְעוּ בְּךָ, דוּעֵךְ הַשָּׁרֵב.
מִה יִקְרוּ לִי חַיִּי שֶׁהָיוּ הַדּוּמְרוּ
אֶת זְרָה. אֶת זְרָה. אֶל תְּבוֹאֵי עֲכָשׁוּ.

התּוֹנָה וְשִׁעוּבָתָּהּ פֶּה גְדוֹלָה כֹּה מִפֶּךָ.

(שירים שמכבר, 71)

אלתרמן נרתע אפוא מעבריה לא רק בגלל הפגמים הטרגיים שבאישיותו הוא, חוסר הכישרון שלו לזוגיות, הניגוד בין התשוקה העזה ובין פחד מן המיניות והאלימות שניגוד זה הוליד, וכו'. הוא נרתע גם מן הפגמים הטרגיים שבאישיותה של האישה האהובה באמת, שממנה ברח אל נשים נמרצות, סוערות ו'שובבות' כמו הניה זיסלא ורחל מרכוס. העובדה שדווקא עבריה, למרות 'אבלה הזוהר', זרותה, 'מותה בעיניו', צל ריסיה השליו, המקפיא, ולטיפתה המכבה לאט את השיר הנשלף לחבקה, היא שעוררה בו את גיאות האהבה, את הגל השוטף את הנפש כולה, העמידה את חיי האהבה שלו מראש בסימן הפיצול שאינו ניתן לגישור. עבריה העלתה מן הנבכים דמויות נשיות נוכחות ועם זאת גם אינן נוכחות, מכבות בליטופן, נעדרות בקירבתן. דמויות אלו כיוונו את נתן לעבר עבריה אבל גם חסמו את הדרך אליה, סימנו אותה כ'חג' בקצות משעול שאסור לפסוע בו, כשמש איומה, 'קבועה לבלי שקוע', שופכת אור אכזרי, ועודדו את הרצון 'שתהיי שלי, רק למען אוכל אותך לשכוח'.

'את בעומק חיי המתים אליך'

צלה של עבריה עתיד ללוות את נתן במשך שנים רבות. דווקא משום שהיא היתה האישה שאינה נוכחת לגמרי, היא היתה גם האישה 'האהובה מנשוא'. אבל הוא ידע כבר בסתיו 1933 כי קירבתה הממשית היא בלתי נסבלת לגביו. כך הופר סופית הקשר בינו לבינה. איננו יודעים אם עבריה נענתה ל'הזמנה הפתאומית והחצופה' שהזמין אותה אלתרמן במכתבו מסוף דצמבר 1933. קרוב לוודאי שהפגישה בטבריה לא התקיימה מעולם. גם אם התקיימה פגישה היא לא יכלה לשאת פרי, והיתה בהכרח חזרה על כישלון הפגישות הקודמות. אלתרמן, שהגעגועים לעבריה היו מעוררים בקירבו ריגוש ופיוט נסערים, שתק בחברתה ככפוי שד, או שאמר 'שטויות קלות ערך', כפי שכתב במכתבו, שבו הוא מתאר כיצד המחשבות עליה הופכות את כל הרחוב המסחרי המתנהל לנגדו באבק והתרוצצות של חולין ל'תזמורת גדולה'. האוטובוסים 'משתדלים להתאים את הילוכם לקצב הטאנגו, והחמורים צועדים זקופי אוזניים ומתוחי עצבים'. כל זה, קבע, נאמר רק מפני שהוא רואה מבעד לאבק הרחוב את פניה הטהורים, את 'שמחתך העצובה'. 'אלת תתפלאי אם אני אומר לך כעת דברים כאלה. [מחיקה] כשאת נמצאת אתי אין צורך בכל זה, כי את הנך כל זה...'. אין צורך אבל גם אין יכולת. לצדה של עבריה לקתה הנפשיות הגועשת של אלתרמן בשיתוק. הוא מצא עצמו בלב הנוף הקוסם אך הממית של 'הר הדומיות'. עם זאת, כשביקש לעקור עצמו מנוף זה ידע כי 'לשווא! את נושמת! את פה! את בעומק חיי המתים אליך!'

'אם לשכוח לא אהבנו, לאהוב עוד לא שכחנו'

כדי לסיים שיחה כבדה זו בהלוך-רוח קל יותר, אצטט שיר זמר שאלתרמן כתבו כנראה סמוך מאוד לאותם שבועות בסוף 1933 או בראשית 1934, שבהם הגיעו יחסיו עם עבריה שושני למשבר השני והסופי, שבעטיו היתה פרידתם של השניים למציאות שבהכרח היה להשלים עמה. הזמר, 'עמק הירדן'

שמו, נמצא כתוב במכונת כתיבה עם תיקונים בכתב יד בארכיונו של שלונסקי. אלתרמן מסר כנראה את השיר לפרסום ביטוריס' או ב'הארץ', אך השיר לא פורסם. ראוי שנביא אותו כאן במלואו:

דְּגִיָּה-אֶל"ף מְתִיפֶפֶת
בֵּין הָהָר וְהַכְּנָרֶת,
הַשָּׁמַיִם לֵה מְצַנֶּפֶת
וְהַפְּרָדֵסִים – אֶדְרֶת.

היא קִטְנָה ומְחַפֶּנֶקֶת,
היא אַחַת וְאֵין דּוּמָה לָהּ,
הַלְבָּנָה רַק לָהּ זוֹרֶקֶת
סוּפְרִיּוֹת בּוֹכָב מְלַמְעֵלָה.

הַחֲמָה אוֹתָהּ בְּבֶקֶר
מְלַטֶפֶת וּמְעוֹרֶרֶת
וְהַרוּחַ לְתַסְרֶקֶת
אֶת בְּרוּשֵׁיָהּ מְסַדֶּרֶת.

וְכֻלָּם הִתְאַהֲבוּ בָּהּ,
אָף אֶחָד לֹא יִשְׁנֶאֱנָה...
הַהָרִים קוֹרְאִים לָהּ: 'בְּבָה',
בּוֹאֵי הֵנָּה, בּוֹאֵי הֵנָּה!...

הַלְבָּנוֹן צוֹחֵק אֶלֶיָּהּ
מְרַחֵק בְּשֵׁלֶג לְבָן,
הַיַּרְדֵּן חוֹבֵק רְגְלֶיהָ
וְלֹלְכֶת... בְּשׁוּם אֶפְוֹן...

וּבְלִכְתּוֹ סוּף סוּף הַיָּמָה
הוּא קוֹרֵא: לְבִי הוֹמָה לְךָ...
בְּלַעַדֶיךָ רַע לִי שָׁמָּה,
מֵר לִי שָׁם בָּיִם הַמְּלַחֵן!..

אֵיזָה פֶּלֶא אִם כְּתַבְנוּ
שִׁיר לְדִגְיָה גַם אֲנַחְנוּ?..
אִם לְשִׁכַּח לֹא אֶהְבְּנוּ,

לְאֵהָב עוֹד לֹא שָׁכַחְנוּ. 12

הזמר הקליל אינו מזכיר, כמובן, במילה אחת את עבריה ואת אהבתו המיוסרת של נתן אליה. עם זאת, מי שמכיר את פרשת האהבה הזאת לא יוכל שלא לקרוא את תת-הטקסט המסתתר מתחת לפני השטח העלזים שלו. דגניה א' ה'מתייפּיפת', שהכול מאוהבים בה, מייצגת כאן את זו שיכולם [יכלו] להתאהב' בה ואילו אלטרמן יכול 'רק לאהוב' אותה. היא מתייפּיפת כמו עבריה – אלטרמן רשם על גבי התצלום המשותף של שניהם ששלח אליה: 'הביטו עלינו!!... הביטי אל תוך פניך ועני להם באותה בת הצחוק המתייפּיפת!' דגניה א' 'קטנה ומתפנקת' כנערה זו, שאלטרמן שיווה אותה לנגד עיניו תמיד כשהיא 'מתרפקת כל כך' ושמתה מהולת העצב 'ילדותית ובהירה'. היא 'אחת ואין דומה לה' כמו גיבורת הפזמון, שיכלה להרשות לעצמה לומר: 'מה לעשות, מה לעשות, שאני יפה כזאת, שיפה כמוני אין מן הים עד הירדן'. לעומתה הירדן, זה החובק את רגליה של דגניה וממאן להיפרד ממנה, הוא הגבר הצעיר, שהפרידה מעבריה נעשתה לו כורח, אף כי בלעדיה 'רע לי שמה, / מר לי שם בים המלח!' כשם שהירדן נאלץ להיפרד מדגניה ולהמשיך בדרכו לעבר ים המוות המר, כן אלטרמן ניתק מעבריה בלב הומה, אך כפוי ההכרח, ונישא הלאה בזרם החיים הגורף. מה שנותר אחרי הפרידה הוא השיר לדגניה והזיכרון החי של האהבה, שהמשורר אינו רוצה ואף אינו יכול לעקור אותו מקירבו: 'אם לא לשכוח לא אהבנו, / לאהוב עוד לא שחכנו', הוא קובע במשפט התנאי המסיים, הנראה, על פני השטח, פשוט ועליו כשאר פסוקי הזמר, אבל מתחת למילים הרהוטות, הקצביות שלו מסתתרת מציאות לא קלה כלל. למעשה, אלטרמן משתמש כאן באחד מאותם ניסוחים נפתלים, דו-ערכיים, ובסופו של דבר גם סתומים שהוא פיזר לאורך מכתביו אל עבריה. אין הוא אומר כי הוא אינו אוהב (קרי: רוצה) לשכוח והוא גם לא שכח לאהוב (קרי: עודנו אוהב), אלא תולה – באמצעות מילת התנאי 'אם' – את האמירה בעניין היכולת שלא לשכוח את האהבה באמירה על אי-הרצון לשכוח. וכך, פירוש הדברים הוא שאילו רצה לשכוח היה יכול לשכוח את אהבתו, אלא ששכחה ספציפית זו של האהבה האחת, המיוחדת, היתה מביאה להתמסרות ולשכחה כוללת. רק מפני שאינו 'אוהב' לשכוח – כלומר, אינו רוצה בהתמסרות כזאת – הוא מקיים בתוכו גם את זיכרון אהבתו, אשר בתנאים אחרים היה יכול ואולי אף צריך להימחק.

לעיצומו של דבר, אלטרמן מטמין סוד קטן באפוריזם המתחנן, הסימטרי, ההיפוכי, שבו הוא חותם את הזמר. עליו לקיים בלבו, בכל חיותו, זכר מכאיב, משתק, של אהבה אומללה, פשוט משום שהוא רוצה שלא להכרית את יכולת הזכירה שלו. אם לא ייאות להקצות מקום במחשבה לאותו זכר, תבוטל יכולתו לזכור. **בכוכבים בחוץ** נתן אלטרמן ביטויים רבים לאינטואיציה זו, המתנה את הזיכרון בשימור כאבי האהבה בכל חיותם. הקורא ימצאם בשירים כגון 'חיוך ראשון', 'תחנת שדות', 'בהר הדומיות', 'על קביים אליך', 'אולי היד אותך' או גם בבקשה:

אסור לכבות את העבר

¹² השיר מובא בפקסימיליה בתוך נתן אלטרמן, **פזמונים ושירי זמר**, ב, הקיבוץ המאוחד, תל אביב תשל"ט, עמ' 299.

אל תִּכְבֵּי אֶת הָעֵבֶר,
נְרוּ יָחִיד כֹּה וְרַפָּה.
אִם לֹא הִיְתָה זֹאת אֶהְבֶּה,
הִיָּה זֶה עָרַב סָמוּ יָפָה.

(‘אז חיוורון גדול האיר’, שירים שמכבר, 63)

בטיפוח השלהבת הרפה של זיכרון האהבה שחלפה, אפילו לא היתה זו ‘אהבה’ של ממש, תלוי כלל קיומו המנטלי של ה‘אז’ (‘אז חיוורון גדול האיר/ את הרחובות והשווקים’). בלעדיו מתרוקן אותו ‘אז’, שהיה ערב סתיו יפה, מחיותו, מצבעיו (‘עמד נטוי על פני העיר/ נחשול שמים ירוקים’), מרחשיו (‘המדרכות שטפו לאט/ ממולמלות, מלוחשות’), מן המבטים והפגישות שהיו עיקר טעמו. בלעדי כל אלה:

הִנֵּה תִּקְרַב לְשִׁחְרִית רוֹעֶדֶת עַד בֵּיתוֹ
וְתִעָלֶה בְּסִלִּיל הַמְדְרָגוֹת הַקָּר.
כִּלְנוּ, בַּת נְשִׁי, נְנוּחַ בְּלִעְדֵינוּ...
כִּלְנוּ עוֹד נְהִיָּה כִּק זָמַן אֲשֶׁר עֵבֶר.

(‘אולי היד אותך בלי דעת מבקשתי’, שם, 83).

הזכר החי, הפוצע, של האהבה שהוחמצה הוא קו הגבול בין החיים למוות המנטליים. מי שמוחק אותו שוקע אל תוך אפלה עמוקה, עובר מניה וביה – מן ההווה נפשי לזמן אשר עברי.

* נלקח מהספר “פרפר מן התולעת” פרופ’ דן מירון, 2001, האוניברסיטה הפתוחה, כל הזכויות שמורות. אין לעשות בחומר שינויים מסוג כלשהו כגון: מחיקות, הוספות, קיצורים, או שינויים אחרים אלא אם יינתן לכך אישור מראש ובכתב מאת האוניברסיטה הפתוחה.